

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: «**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**»

Виконав: магістрант 2 року Ist1-M22z групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Сиротюк Владислав Олександрович

Керівник: **Трубчанінов С. В.**, кандидат
історичних наук, доцент кафедри історії
України

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Понятійний апарат, історіографія, джерельна база та методологія дослідження	6
Розділ 2. Російські губернії в Наддніпрянській Україні: виникнення, структура та повноваження губернських адміністрацій.	20
Розділ 3. Генерал-губернаторства в Україні як головна інституція політичної інтеграції	43
Розділ 4. Миколаївське і Севастопольське військові губернаторства та градоначальства у портових містах	59
Висновки.....	81
Список використаних джерел і літератури	84

Вступ

Актуальність дослідження. В історії кожної країни, незалежно від форми державного устрою, існувала потреба залучати регіональну еліту для вирішення як локальних, так і загальнодержавних завдань. Історія кожної держави демонструє власний досвід розбудови інститутів управління на місцях та політики центральної влади по відношенню до своїх адміністративно-територіальних одиниць.

Історія України склалася так, що кардинальні зрушення в її територіальній організації пов'язані здебільшого з геополітичними чинниками. У пошуках раціональної моделі управління незалежній Україні на початку XXI ст. довелося зіткнулася з багатьма труднощами. Критичний аналіз адміністративної історії, врахування традицій, які не втратили значення і в наш час, бралися до уваги під час пошуку оптимізації моделі адміністративно-територіального устрою України. Істотного значення набули проблеми децентралізації, відмови від радянської тоталітарної системи управління та пошуку нових моделей організації державної влади і самоврядування, механізмів взаємодії між центром і регіонами.

Вороги Української держави намагалися протягнути так звану федералізацію, що мала, за задумом кремлівських стратегів, перешкодити входженню нашої країни до кола європейських демократій. Зазнавши в цьому поразки, рашистський режим спершу в 2014 р. відірвав від тіла держави Крим та окремі райони Донецької і Луганської областей, а в 2022 р. розпочав широкомасштабну агресію. Політологи, історики, юристи зазначають, що після перемоги України у війні проти путінізму виникне необхідність у посиленні державного впливу на визволених теренах сходу і півдня, а можливо і в зміні їхнього адміністративно-територіального устрою. У зв'язку з цим, на наш погляд, ще більше актуальним стає досвід становлення і розвитку адміні-

стративних установ та формування територіального поділу Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Дослідження питань щодо функціонування владних інститутів у процесі інтеграції Наддніпрянської України царською Росією, дозволить краще усвідомити імперський характер політики російської влади на українських землях.

Об'єктом дослідження є адміністративно-територіальний устрій Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку вищої ланки адміністративно-територіального устрою Наддніпрянської України в складі Російської імперії (губернії, генерал-губернаторства, військові губернаторства, градоначальства), умови їх формування, чинники змін, специфічні риси.

Мета роботи полягає в реконструкції адміністративно-територіального устрою Наддніпрянської України на регіональному рівні в ХІХ – на початку ХХ ст.

Завдання роботи підпорядковані поставленій меті. Передбачено:

- визначити ступінь наукової розробки історії адміністративно-територіального устрою Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст.;
- з'ясувати механізм регулювання вищими органами влади адміністративно-територіального устрою різних регіонів Наддніпрянщини;
- встановити причини заснування Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського та Київського генерал-губернаторств, військових губернаторств і градоначальств на Півдні України;
- проаналізувати особливості становлення і розвитку окремих регіонів;
- з'ясувати основні напрямки адміністративного регулювання на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині та Півдні України.

Хронологічні межі дослідження визначаються рубежем ХVІІІ–ХІХ ст. – 1914 роком. Нижня межа пов'язана з розширенням території Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн та поділів Польщі, ліквідацією традиційного та запровадженням загальноімперського адміністративно-територіального устрою на території колишніх Запорозьких Вольностей та Правобережної

України. Верхня межа (1914 рік) зумовлена початком Першої світової війни та ліквідацією Київського генерал-губернаторства.

Територіальні межі дослідження визначаються межами Лівобережжя (Чернігівська і Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Волинська, Подільська губернії), Слобожанщини (Харківська губернія) та Південної України (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії).

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані при підготовці до занять з історичного краєзнавства та історії України відповідного періоду, у виховній роботі зі школярами.

Аналіз функціонування регіональних адміністрацій в ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє доповнити наукові знання стосовно особливостей управління українськими губерніями, відтворити цілісну картину імперської політики у сфері регіонального адміністрування, вивести у нову площину осмислення місця й ролі чиновників у впровадженні державної політики Російської імперії. Дані питання можуть бути підняті при підготовці наукових публікацій – статей, виступів на наукових конференціях та ін.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (107 позицій). Загальний обсяг роботи – 101 сторінка.

Розділ 1

Понятійний апарат, історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Теоретичні основи нашого дослідження передбачають визначення змісту ключових понять. Поняттям *адміністративно-територіальний устрій* позначається система територіальної організації, яка вибудовується на основі поділу території держави на складові частини з метою забезпечення чіткої організації органів державної влади та управління на місцях. Необхідність такого поділу зумовлюється віддаленістю певних територій від державного центру, яка робить неможливим безпосередню реалізацію функцій і завдань влади на цих територіях. У систему адміністративно-територіального устрою входять як території (в Україні це: Автономна республіка Крим, області, райони), так і населені пункти (міста, села, селища). Складові частини державної території – адміністративні одиниці – мають територію свого підпорядкування і можуть поділятися на дрібніші адміністративні одиниці. Так утворюється ієрархія адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкована завданням управління територіями. Вона дає змогу вибудувати «вертикаль» органів державної влади і управління, здійснювати в разі потреби цілеспрямовані процеси централізації чи децентралізації.

Проблеми адміністративно-територіального устрою вивчаються багатьма науковими дисциплінами – теорією управління, державознавством, правом, історією, політологією, географією.

Поняттям *адміністративно-територіальна одиниця* позначається частина території держави, що виступає як просторова основа для організації і діяльності місцевих органів влади та самоврядування. За географічними ознаками адміністративно-територіальні одиниці поділяються на регіони і населені пункти.

Час від часу схеми територіальної організації доводиться переглядати – це відбувається під тиском як політичних зрушень, так і економічного розвитку, виникнення нових центрів тяжіння, вичерпаності ресурсів тощо. До перегляду системи територіальної організації часто спонукає зростання ролі окремих міст.

Питання ефективної організації управління окремими адміністративно-територіальними одиницями, юридичного становища посадовців всіх рівнів, розподілу повноважень між структурними ланками управлінського апарату, узгодження інтересів центру і периферії завжди були і залишаються в центрі уваги науковців. Українські і російські історики ХІХ, ХХ і початку ХХІ ст. через сповідування різних світоглядних переконань і підходів до вивчення національних історій по-різному наближалися до з'ясування змін в адміністративно-територіальному устрої Наддніпрянської України в складі Російської імперії.

Хоча історики не раз брали до уваги діяльність царських чиновників, однак в своїй більшості вони не ставили перед собою завдання з'ясувати статус різних українських регіонів (Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня й Правобережжя) у складі Російської імперії і не пов'язували його з адміністративно-територіальним устроєм. Часто історія інтеграційних процесів (інкорпорація) розглядалася як одномоментна, вважалася у своїй основі, очевидно, з'ясованою і вирішеною із включенням українських територій до складу монархії Романових. Російська історіографія більше досліджувала біографії й особистості генерал-губернаторів, були неодноразові спроби написати їхні історичні портрети. Українські історики довгий час недооцінювали діяльність державних установ ХІХ – початку ХХ ст.

Діяльність малоросійських генерал-губернаторів О. Б. Куракіна та М. Г. Рєпніна досліджувалася полтавським істориком І. Ф. Павловським, який вказав на чимало позитивних прикладів в роботі цих царських чиновників [79, с.18-20]. Своєрідним продовженням вивчення діяльності малоросійських генерал-губернаторів стали праці з історії губернських міст. Але, наприклад, у

творі Д. І. Багалія і Д. П. Міллера з історії Харкова годі шукати позитивної характеристики урядування генерал-губернаторів. Проте в ній міститься негативний опис їхніх звичок, грубощів у спілкуванні з нижчими за рангом урядовцями, представниками місцевого самоврядування. Перевід центру генерал-губернаторства з Полтави до Харкова в середині 1830-х років Д. І. Багалій і Д. П. Міллер назвали «іронією долі», коли важливий крок було зроблено без всілякої потреби [79, с.21].

Окремі штрихи до характеристики київських, подільських і волинських генерал-губернаторів знаходимо у працях присвячених Києву, де найбільше уваги приділено тим генерал-губернаторам, які перетворювали його в осередок російського культурно-освітнього та наукового життя. У дослідженнях минулого Одеси історики також зверталися до діяльності генерал-губернаторів, бо маючи Одесу своєю резиденцією, останні сприяли її розбудові. Наукова цінність доробку української історіографії ХІХ–ХХ ст. полягає у створенні емпіричної бази для теоретичних узагальнень та висновків. У той же час, тематика досліджень ХІХ ст. у радянський період української історіографії визначалася потребами ілюстрації основних положень марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації, класову боротьбу, дослідженнями основних етапів визвольного руху в Російській імперії. Українська радянська історіографія до адміністративно-територіального устрою українських регіонів у складі монархії Романових зверталась нечасто.

Лише з 1990-х років зростає науковий інтерес до питання правового статусу українських земель, історії створення та функціонування владних інституцій на українських теренах, які входили до складу Російської імперії.

У праці українського історика з Канади Зенона-Євгена Когути «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830.» охарактеризовано політику російського царизму щодо України, виділено три етапи ліквідації автономії Гетьманщини та з'ясовано передумови заснування Малоросійського генерал-губернаторства. Науковець вказує, що його створення засвідчило початок нового етапу інтеграційних процесів.

З. Когут зазначив, що інкорпорація Лівобережжя в Російську імперію розтягнувся в часі і відбулася впродовж півтора століття. Скасування автономії Гетьманщини наприкінці XVIII ст. стало частиною процесу адміністративної уніфікації під час правління Катерини II і не викликало, «принаймні, очевидного опору». «Подібна метаморфоза не викликає подиву. Для української шляхти вибору не було: або служба, або ж відставка. Крім того, концепція відданості цареві й службі глибоко вкорінилися в козацьких традиціях». Дослідник проаналізував мотивацію та характер політичного курсу російського уряду, зробивши висновок, що він керувався виключно прагматичними інтересами, сформованими під впливом ідей західного Просвітництва [42].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. національна історіографія приділяє чималу увагу вивченню окремих адміністративно-територіальних утворень, діяльності вищих царських адміністраторів та установ, правовим аспектам формування територіально-адміністративного устрою та ін. Так, у цілий низці праць тернопільського дослідника Миколи Бармака, як одноосібних, так і в співавторстві, йдеться про формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., про місце генерал-губернатора в системі управління Правобережною Україною, про органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії тощо. Вперше в історіографії М. Бармаком комплексно досліджені владні інститути російської системи управління місцевого рівня на Правобережжі України впродовж тривалого періоду, розкрито трансформації в судовій системі, процес впровадження поліцейної системи у краї, компетенція органів дворянського самоуправління, діяльність владних інституцій з перерозподілу земельної власності та легітимації шляхти, охарактеризовано ряд проблем, пов'язаних із розкриттям сутнісних аспектів формування та функціонування російської системи управління на землях Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [13-20].

В одній із своїх останніх праць М. Бармак висвітлює організаційні основи російської державної служби, впровадженої на українських землях після включення їх до складу Російської імперії. Розглядаючи імперську законодавчу базу XVIII – XIX ст., його дослідження містить інформацію про технологію відбору та прийому кандидатів на державну службу, порядок її проходження, атестації службовців і їх кар'єрне просування, підготовку кадрів для державної служби, систему соціального захисту, заохочення та відповідальність за службові провину [18].

Дослідник з Кам'янця-Подільського Анатолій Скрипник вивчає адміністративно-територіальний устрій та органи державного управління Подільської губернії, її адміністративні межі, діяльність подільських губернаторів та ін. На підставі аналізу основних функцій губернських установ А. Скрипник дійшов висновку, що діяльність цих інституцій спрямовувалася на повну інтеграцію краю в складі Російської імперії [61-64].

Чернівецька дослідниця Тамара Богачик досліджувала адміністративний устрій Північної Бессарабії в дореформений період [23-24], Владислав Дмитрієв з Сімферополя – градоначальства Півдня України [36-38], киянка Юлія Рудакова – територіально-адміністративний устрій на землях Правобережної України в 1793–1801 роках [59] та ін.

Дослідник з Києва Олександр Романцов протягом тривалого часу комплексно досліджує діяльність військових губернаторів на Правобережжі [56-58]. Слід підкреслити, що інститут військових губернаторів є однією з найменш вивчених складових адміністративно-територіального устрою в Російській імперії. Ця посада проіснувала від моменту впровадження майже 70 років. За цей час посадовці набули багатьох повноважень, які визначали їх місце у владній вертикалі імперії Романових. Напрацювання О. Романцева з даної проблеми вилилися в монографічне дослідження, в якому на основі аналізу архівних матеріалів та законодавчих актів висвітлюються питання щодо формування інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Дослідження діяльності

військових губернаторів на теренах Правобережної України дозволило краще зрозуміти не лише їхню роль в розвитку цього регіону, але й простежити еволюцію цього інституту. Використання великого масиву джерельного матеріалу з Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, кількох обласних державних архівів та Російського державного історичного архіву дозволило ґрунтовно розглянути ті наукові проблеми, які постали перед автором у процесі роботи над темою [58].

Відома архівістка Лариса Левченко, яка тривалий час очолювала Державний архів Миколаївської області, досліджує історію Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства [43-48]. 2006 року навіть вийшов друком спеціальний навчальний посібник «Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900)», який став першим спеціальним комплексним дослідженням історії та діяльності Миколаївського військового губернаторства у дореволюційній та новітній історіографії. Особлива увага автора звернена на колоніальну політику царського уряду та організацію державного управління у південному регіоні України. Охарактеризовано діяльність військових губернаторів у галузі місцевого самоуправління, їх ставлення щодо окремих груп населення. Вперше поставлено й розкрито земельну політику царського уряду в даному регіоні, управління Севастополем в 1805–1864 рр., встановлено черговість вищих урядових чиновників Російської імперії, які поєднували в своїх руках військову та цивільну владу і одночасно були головними командирами Чорноморського флоту і портів, визначено їх внесок у розвиток Миколаєва і Севастополя як значних воєнно-морських, торгово-індустріальних центрів Півдня України [46].

Серед студій такого роду помітно вирізняються роботи доктора історичних наук Валентини Шандри [68-84]. Результатом багаторічних досліджень науковця стала фундаментальна монографія «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття», яка вийшла 2005 року [70]. Відправна точка монографії – з'ясування причин, передумов запровадження російського

генерал-губернаторського врядування в етнонаціональних регіонах, раніше неросійських державних утвореннях. Шляхом порівняння функцій і структури генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського – окреслюється обсяг владних повноважень сановників, простежується розвиток цієї інституції на різних етапах історії українських земель у контексті загальноімперських вимог їх побутування. Аналіз змін в управлінні українських земель відбувається синхронно з вивченням реформування органів влади на рівні імперії. Докладно розглядаються перехід до міністерської форми правління, колективні та особні пошуки оптимальних способів керування периферійними регіонами, розроблення програми консолідації імперії. Авторка вирізняє специфіку цієї інституції в українських землях, своєрідні та типові, пріоритетні та другорядні політико-адміністративні функції, специфіку утвердження російської державності на приєднаних землях у кожному конкретному випадку.

У своїх працях В. Шандрі вдалося передати процеси переростання історико-етнічних регіонів українських земель у адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії, поглиблення й укорінення російського колоніалізму, особливу атмосферу буття суспільства, держави XIX ст. – початку XX ст. Вивчаючи коригування взаємовідносин центру й периферії генерал-губернаторами, дослідниця наголошує на непересічній ролі державних службовців у функціонуванні управлінських інституцій в українських землях, приходять до ряду цікавих висновків про роль особи, можновладця в історії держави. Всебічне висвітлення знайшла управлінська діяльність кожного генерал-губернатора. Посада Генерал-губернатора, на думку В. Шандрі, сприяла поширенню абсолютистської форми врядування на приєднаних територіях. Вони перебирали на себе значні повноваження – не лише центральних органів управління, а й місцевих, облаштовуючи при цьому повноцінний бюрократичний апарат управління завдяки введенню в дію законодавчих актів Російської імперії та внутрішніх нормативно-правових документів, що визначали діяльність канцелярій та їх самих, унормовували

управлінські процеси. Аргументовано доводиться, що ця інституція була ефективним інструментом регіонального адміністрування, а водночас – засобом витіснення місцевого права, нівелювання національно-культурних і релігійних особливостей українських земель.

Одна із останніх праць Валентини Шандри – підготовлена у співавторстві з Оленою Аркушею (2022), в якій відображено перебування української людності у складі двох монархій Габсбургів і Романових упродовж «довгого ХІХ століття». Авторками простежено геополітичні зміни через зникнення з європейської мапи Гетьманщини, Речі Посполитої і Кримського ханства, входження їхніх територій до Австрійської і Російської імперій. Описано особливості відносин імперської влади і локальних спільнот, зокрема ставлення до релігії, важливої складової ідентичності, використання їхніх потенціалів в імперських інтересах і найперше для військового захоплення нових територій. Попри все українцям вдалося зберегти власний культурно-інтелектуальний простір, де відбувалось осмислення дійсності, шляхів її зміни та пошуків місця України у світі, що стало запорукою всеукраїнської єдності. Для широкої аудиторії [83].

Вагомий внесок в дослідження проблеми належить Надії Щербак, докторці історичних наук, професору кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» [85-93]. В центрі уваги її учениці – кандидатки історичних наук Вікторії Грукач – правові засади діяльності органів влади на Правобережній Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. [30-35].

Інтеграція української еліти Лівобережжя України до політико-адміністративних структур Російської імперії у першій третині ХІХ ст. як складова загальноєвропейського процесу формування бюрократії стала предметом дослідження Б. О. Галя. Науковець розглянув еволюцію владної системи Лівобережної України крізь призму процесу уніфікації управлінських інституцій Російської імперії [27].

Сучасна українська історіографія вирізняється підвищеним інтересом до вивчення історії становлення та функціонування системи управління українськими губерніями у складі Російської імперії. У працях істориків розглядаються питання становлення інституту генерал-губернатора та військового й цивільного губернатора, губернської адміністрації, формування організаційно-правових засад їхньої діяльності та ін. Однією з останніх праць з даної проблематики є монографія Дмитра Ніколайчука «Київська губернська адміністрація (1797–1917 рр.): функціонування та кадровий склад» [54]. У даній роботі на основі архівних матеріалів, опублікованих та значного масиву неопублікованих джерел досліджено функціонування Київської губернської адміністрації, визначено основні етапи становлення управлінських інституцій Київської губернії, зміни їх повноважень відповідно до внутрішньополітичної ситуації Російської імперії. Характеризуючи кадровий склад губернської адміністрації, дослідник виявив характерні особливості соціально-політичного портрета чиновницьких груп Київської губернської адміністрації. Науковець доводить, що київська губернська адміністрація була складовою частиною єдиної загальноімперської централізованої системи губернського управління українськими губерніями, яка відіграла важливу роль у впровадженні імперської політики не лише у Київській губернії, а й губерніях Правобережної України загалом.

Значною кількістю досліджень представлена історія місцевих державних установ у російській історіографії, в тому числі дореволюційній. З огляду на їхню тенденційність та часто шовіністичний підхід авторів ми не будемо аналізувати даних праць, проте використовуємо їхні оцінки названими вище українськими дослідниками.

На думку М. Бармака, дореволюційна російська історіографія загалом склала достатньо об'єктивну історико-правову картину виникнення і функціонування інститутів місцевого управління Російської імперії і всієї системи управління на основі багатого фактичного матеріалу, законодавства, діловодної документації і мемуарів. Результати систематизації основних нор-

мативних актів кінця XVIII – першої половини XIX ст., багатосторонній аналіз правового і реального становища чиновницьких кадрів, з'ясування специфічних рис російської бюрократії є основними здобутками російських вчених дореволюційного періоду. Їхні наукові праці мають чимало позитивів: вони дають достатньо об'єктивну історико-правову картину виникнення і функціонування владних інститутів Російської імперії як місцевих, так і центральних, вміщують багатий фактичний матеріал, включають наявні на той час історико-економічні і статистико-етнографічні дані, які показують загальну ситуацію в різних частинах імперії, і умови, в яких створювалися і діяли адміністративні установи. Вчені дослідили частини Зводу законів, які визначали правовий статус місцевих владних структур, але не можна говорити про комплексний підхід до всебічного вивчення системи губернського та повітового управління Російської імперії і про написання спеціальних наукових праць. Залишилася практично не вивченою специфіка процесу формування регіональних владних інституцій та провінційної бюрократії у Волинській, Подільській та Київській губерніях [18, с.50].

Утвердження марксистсько-ленінської ідеології і класового підходу характеризують другий період російської історичної науки. Радянська історіографія державного управління Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. має свої особливості. В основному увага істориків зосереджувалася на соціально-економічних явищах, національно-визвольній боротьбі. Дослідженню інститутів управлінської системи регіонального та місцевого рівнів приділяли мало уваги [18, с.51].

Пострадянська російська історична наука активно вивчає досвід досліджень дореволюційних авторів, з'являються перевидання їх праць. У роботах сучасних вчених використовуються паралельно різні підходи, як традиційні – формально-юридичний, відомчий, так і нові: регіонально-управлінський, концепція неформальних факторів, концепція системної кризи, соціокультурний метод [18, с.58]. Щодо вивчення в російській сучасній історіографії тематики становлення управлінських структур на правобережних

українських землях після їх входження до складу Російської імперії, то в окремих спеціальних роботах вона не розглядається або ж висвітлюється побіжно в узагальнюючих монографічних дослідженнях, енциклопедичних та довідкових виданнях [18, с.67].

Адміністративно-територіального устрою Наддніпрянщини торкаються у своїх працях і учені з далекого зарубіжжя. Так, у праці американки Патриції Герлігі про історію Одеси в 1794–1914 рр. знайшлося місце і описові місцевого градоначальства [29].

Один із найвідоміших західних істориків, чий науковий інтерес пов'язаний з Україною, французький дослідник Даніель Бовуа ґрунтовно висвітлює взаємини між губернською владою та польським дворянством у правобережних губерніях. У своїх студіях автор посилається на документи губернських адміністративних установ та звіти губернаторів. Він окреслює основні напрями колонізаційної політики російських вищих імперських чиновників (губернаторів правобережних губерній) [21-22].

Японський професор Кімітака Мацузато з Центру слов'янознавства Університету Хоккайдо (Саппоро) досліджує різноманітні проблеми історії Російської імперії та СРСР. Зокрема, його зацікавила проблематика функціонування генерал-губернаторств. Він вважає, що «генерал-губернаторства в Російській державі відігравали вирішальну роль для збереження багатонаціональної імперії – подібно до того, як ключовими органами, що цементували багатонаціональну Радянську імперію, були центральні комітети компартій союзних республік... Саме існування названого інституту передбачало, що в імперії є величезні периферійні території, які не управляються за загальноросійськими законами» [49]. К. Мацузато пропонує поділ генерал-губернаторств на окраїнах Російської імперії на дві групи. «Першу складала генерал-губернаторства, які проводили політику етно-бонапартизму на чолі з генералами-етнополітиками. До цієї групи належали Віленське, Київське і Кавказьке генерал-губернаторства. Друга група складалася з генерал-губернаторств, створених з метою швидкого освоєння ново-

приєднаних земель. Як правило, туди відправлялися генерали-господарники, які відповідали перед усім за будівництво крайових столиць (Одеси, Хабаровки, пізніше Хабаровська і т.п.)» [50, с.450].

У низці публікацій Джона П. Ледонне, одного із найвідоміших американських істориків, який вивчає історію Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., висвітлювався адміністративний регіоналізм та діяльність царських чиновників у першій чверті XIX с. [94-95]. У 2010 р. науковець став членом Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету. Значна частина його останньої книги «Формування унітарної держави: управління Росією євразійським простором 1650–1850» (2020) присвячена Україні.

Джерельна база проблеми досить широка. Найбільш численною групою джерел є нормативні акти, санкціоновані верховною владою і опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії (далі – ПЗЗ) – найповніший збірці законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акту царем, і Зводі законів Російської імперії (далі – ЗЗ).

ПЗЗ містить низку царських указів, розпоряджень та ін. актів, в яких визначалися межі губерній [3], на законодавчому рівні закріплювався правовий статус інституту «губернатора» [8], визначалися завдання губернських установ [9] та ін. Так, з маніфесту царя «Про заснування Міністерств» від 8 вересня 1802 р. стає відомо про нову реформу, якою імперська влада продовжила політику централізації системи управління та уніфікації системи місцевих органів влади, остаточного утвердження інституту губернської адміністрації як складової в системі адміністративно-територіального управління українськими землями Російської імперії [1]. Своїми указами від 16 серпня 1802 р. та від 21 серпня 1816 р. Олександр I наголошував, що губернатор має не одноосібно здійснювати управління у губернії, а опираючись на губернське правління [4; 5].

ЗЗ був другим етапом кодифікації права. Навіть складно собі уявити, яким чином заснованому Миколою I на початку 1826 року Другому відділенню

вдалося за шість років систематизувати законодавство в формі інкорпорації, створивши Звід законів Російської імперії. Це було зібрання чинних на той час законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Звід законів Російської імперії був виданий в 1832 році. 31 січня 1833 року Звід був оголошений діючим джерелом права з 1 січня 1835 року. У цьому ж маніфесті було зазначено, що всі закони, видані після 1 січня 1835 року, будуть за порядком книг Зводу і з посиланням на їх статті розподілятися в щорічному продовженні Зводу, в силу чого «Звід законів, одного разу влаштований, збережеться завжди в повноті його єдності». Під час складання Зводу були виключені майже всі закони, що вийшли з ужитку. Весь матеріал Зводу був розташований за галузевим принципом на відміну від ПЗЗ [60, с. 66].

У ЗЗ увійшли систематизовані чинні на той час нормативні документи, які стали законодавчою основою діяльності системи управління. Варто зазначити, що кожна нова публікація в ЗЗ враховувала всі окремі організаційні зміни, які відбулися, що дозволяє простежити еволюцію владних структур. При написанні роботи було використано один з томів ЗЗ, який присвячено губернським установам [12].

На допомогу дослідникам історії адміністративно-устрою Наддніпрянщини зорієнтовані спеціальні довідники. Вони відображають структуру та організаційне підпорядкування адміністративних установ, повноваження місцевих владних інституцій, запровадження російських управлінських структур в різних регіонах, змальовують пресопографічний портрет чиновників та ін. [97-106]. Для вивчення проблеми також залучено довідник польських істориків Артура Гурака і Кшиштофа Латавіца, в якому міститься інформація про російських губернаторів у Царстві Польському [107].

До методологічних принципів дослідження відносяться принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності та відповідності. Зокрема, принцип історизму дозволяє підходити до досліджуваного об'єкта як такого, що виник за певних обставин, змінювався в часі й просторі, еволюціонував і розвивався, справляючи вплив на різні сфери життя. Слідування цьому прин-

ципу дає можливість відтворити картину минулого, відстежити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім, а також націлює на послідовне викладення матеріалу.

Принцип об'єктивності дозволяє виявити сутність і достовірність процесів, явищ, фактів на основі з'ясування об'єктивності джерел, при чому дослідник має право на обґрунтування власної позиції.

Принцип усебічності передбачає розгляд об'єкта дослідження з позицій багатоаспектності, що включає соціальну, правову, соціокультурну сфери. Саме вони були основою політики інкорпорації українських теренів у склад монархії Романових.

Принцип системного підходу до проблеми розвитку адміністративно-територіального устрою Наддніпрянщини протягом «довгого ХІХ століття» дозволяє з'ясувати причини змін і відносин у контексті внутрішніх і зовнішніх чинників, геополітичних факторів, складної динаміки розвитку соціально-станових, етнонаціональних і етноконфесійних відносин.

Конкретними методами дослідження є: метод порівняння, історико-хронологічний, історико-порівняльний, синхронний, історико-генетичний та ін. Зокрема, з допомогою історико-порівняльного методу встановлюються схожі і відмінні риси у досліджуваних подіях. Цей метод використано для проведення порівняння становища різних адміністративно-територіальних одиниць.

Метод періодизації допоміг систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Проблемно-хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та тісному взаємозв'язку.

Існуюча історіографія та комплекс джерел достатньо обширні, що дозволяє розглянути адміністративно-територіальний устрій Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст., показати особливості інтегрування окремих частин регіону у склад Російської імперії, простежити зародження і функціонування генерал-губернаторств, військового губернаторства та градоначальств.

Розділ 2

Російські губернії в Наддніпрянській Україні: виникнення, структура та повноваження губернських адміністрацій

Вдалі російсько-турецькі війни 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр., приєднання Північного Причорномор'я і Кримського ханства (1783 р.) значно розширили територію монархії Романових на Південь. Територія Правобережної України також вкотре вже в своїй історії стала об'єктом дії зовнішньої сили, що вирішила її долю на подальші століття. Внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1793 рр.) землі Правобережної України опинилися в складі Російської імперії. На початку XIX ст. Російська імперія одержала чергову перемогу у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. За Бухарестським мирним договором, до Російської імперії переходило межиріччя Прута та Дністра до гирла Дунаю включно (частина Молдавського князівства та Буджацький степ). Ці територіальні здобутки суттєво зміцнили військово-стратегічне становище Росії. У той же час, приєднані землі мали різні управлінські традиції й історію, що змусило царський уряд вдатися до експериментів із утворенням нових адміністративних одиниць та запровадженням відповідних посад, що опікувалися б цими територіями [81, с.20].

Ще раніше імператриця здійснила наступ і на автономний статус України, спираючись на ідеї та практичні рекомендації Г. М. Теплова, ще недавнього наставника й ад'ютанта Кирила Розумовського. Тривала російська експансія на Україну завершувалася запровадженням намісництва 1781 р., подушного податку – 1783 руб. (з міщан – 1 руб. 20 коп., із селян – 70 коп.) та рекрутської повинності – 1789 руб. У такий спосіб, руйнуючи основи автономного статусу окраїн і регіонів в імперії, вона сподівалася пришвидшити процес перетворення їх у провінції з єдиним російським центром. Катерина встигла практично повністю завершити свої трансформації, за винятком територій, приєднаних від Речі Посполитої за останнім її поділом [42, с.89].

У травні 1792 р. російські війська перетнули кордони Речі Посполитої та дуже швидко зайняли значну частину її території, зокрема Правобережну Україну. Вже наприкінці 1792 р. командуючий російською армією генерал Михайло Кречетніков отримав розпорядження Катерини II щодо територіально-адміністративної організації земель, які планувалося приєднати до Російської імперії. Секретний рескрипт імператриці від 8 грудня 1792 р. містив загальні принципи організації адміністративної та судової влади, а також розпорядження здійснити територіальний поділ приєднаних земель, встановити кордон і митниці, провести опис території та скласти карти. Приєднані терени відразу долучалися до адміністративно-правової системи Російської імперії, а населення вважалося російськими підданими відповідних категорій з належними правами та обов'язками [59, с.4].

З метою організації системи адміністративно-територіального устрою нових земель у рескрипті було накреслено загальний принцип їх територіального переділу: «...після створення карти й отримання точних про землю відомостей перейти до приєднання прилеглих до кордону повітів» до відповідних прилеглих губерній. «Наприклад... частина воєводства Київського приєднана бути може до Київської губернії, а також частина Київського та Брацлавського воєводства – до Катеринославського намісництва. Решту новонабутої землі призначити до розподілу на три губернії»: в Мінську, «в місті Заславлі, котрий надалі давнім іменем своїм Ізяслав називатися повинен, або в Костянтинові, де на місцевий розсуд виявиться зручніше»; і в Брацлаві, «приєднавши до цих двох останніх ті частини воєводства Подільського, котрі зручніше до них приписати» [59, с.4].

Нові губернії мали складатися з повітів відповідно до «Всевысочайших Учреждений для управления губерний» 1775 р., тобто з певною кількістю населення в кожному: 300–400 тис. душ чоловічої статі в губернії, 20–30 тис. душ чоловічої статі в повіті. «Учреждения» визначали, які органи місцевого управління, суди та інші установи треба було організувати на приєднаних територіях за російським зразком. «Для полегшення виконання доручених вам

(генералу Кречетнікову) справ, попередньо призначаємо в ці нові... губернії губернаторів, ...в Ізяславську, або Костянтинівську, генерал-майора Шереметєва та в Брацлавську генерал-майора Берхмана», – йшлося в 4-му пункті документа. Також «їм на допомогу» було призначено віце-губернаторів. Самого генерала Кречетнікова рескриптом від 8 грудня було фактично призначено генерал-губернатором трьох новостворюваних губерній, хоча прямо про це в документі не йдеться. 27 березня 1793 р. генерал Кречетніков проголосив маніфест про приєднання польських територій до Російської імперії, у якому, зокрема, пояснювалися причини інкорпорації «земель, які віддавна їй належали».

Крім губерній Ізяславської та Брацлавської (указ Сенату про їх утворення був виданий 13 квітня 1793 р.), на цих територіях згодом постала ще так звана область Кам'янецька з Кам'янця-Подільського та прилеглої території. 18 червня 1793 р., після смерті генерала Михайла Кречетнікова, генерал-губернатором мінським, ізяславським і брацлавським було призначено генерал-поручика Тимофія Тутолміна. Саме на нього було покладено обов'язок запровадити на нових територіях адміністративно-територіальний устрій Російської імперії [59, с.5].

У загальних рисах система адміністративного управління за російським зразком – згідно з «Учреждениями для управления губерний» 1775 р. – виглядала таким чином. На чолі приєднаних губерній було поставлено генерал-губернатора, який зосередив у своїх руках всю повноту військової та цивільної влади на підвладній території, здійснював вищу поліцейську владу та загальний нагляд над діяльністю всіх інших органів адміністрації. Хоча об'єднання в руках одного генерал-губернатора управління трьома губерніями і не було передбачено учредженням про губернії, це явище... надовго запанувало в той час у різних частинах імперії. На рівні губерній управління здійснювали цивільний губернатор і губернське правління – колегіальний орган при губернаторі. На рівні повіту головною адміністративною ланкою були нижні земські суди на чолі з виборними земськими справниками. Однією з важливих

ланок місцевого дворянського самоуправління були посади губернського та повітових проводирів дворянства. Виборні дворянські посади в адміністративних і судових установах повинні були замішатися кожні три роки з дворян, які мали нерухомість у повіті. Судові установи мали становий характер у двох перших інстанціях, а судді та засідателі вибиралися з представників відповідних верств. Містечка, що мали бути повітовими центрами, переводилися до розряду міст. Адміністративну владу в них мали здійснювати городничі, а судова влада зосереджувалася в магістратах. Якщо ці міста були старостинськими, вони вилучалися в казну з відшкодуванням їхнім тимчасовим власникам у вигляді пропорційного зменшення кварти (в учасників повстання 1794 р. староства конфіскувалися в казну без відшкодувань). Приватні міста, призначені центрами повітів, планувалося поступово викупити чи замінити [59, с.5].

Обов'язок визначення меж і центрів губерній і повітів, організації управління та судочинства, митниць і військових магазинів, обліку населення та визначення стану землеволодіння, управління державними маєтностями покладалася на генерал-губернатора, губернаторів і віце-губернаторів, чиновників казенних палат. Уже указом від 23 червня 1794 р. було передбачено провести до кінця 1795 р. «нову генеральну в державі ревізію». Таким чином, на «повернених» до Російської імперії територіях одразу впроваджувався загальноімперський устрій, оминаючи якісь перехідні тимчасові форми, а влада в Петербурзі була зацікавлена в тому, щоб ці території вважалися такими, що завжди були в складі імперії [40, с.223-224].

Основою для більшості розпоряджень столичної влади, що регулювали різноманітні питання налагодження місцевого управління, були звіти та пропозиції генерал-губернатора. Хоча вища адміністрація приєднаних земель була імпортована, а на чиновницькі посади середньої та нижчої ланок спершу призначали в основному вихідців із сусідніх малоросійських та російських губерній, а також військових, проте вже в перші місяці встановлення російської влади було оголошено, що всі посадові особи, які обіймали свої уряди до 3

травня 1791 р. та прийняли російське підданство, могли вступити на службу до місцевих адміністративних установ імперії. Поступово частка місцевих вихідців серед чиновництва губерній Правобережної України збільшувалася. Очевидно, що виборні посади обіймали місцеві землевласники [59, с.5-6].

Роботу з політико-адміністративного облаштування краю перервало в 1794 р. повстання під проводом Тадеуша Костюшко, хоча на території Правобережної України воно не мало широкої підтримки. 1 травня 1795 р. з'явився указ про приєднання земель внаслідок третього поділу Речі Посполитої та впровадження нового адміністративно-політичного устрою інкорпорованих областей. До Російської імперії було приєднано «решту Волинського та частину Холмського воєводств на правому березі Бугу». Відповідно до «Учреждений» 1775 р., йшлося в указі, «ці землі негайно розділити на округи та, приєднуючи їх до облаштованих вже округ у губерніях Брацлавській, Ізяславській та області Кам'янецької, з них усіх створити три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську та Подільську». Для нових територій було наказано скласти карти, а також долучити їх до загальнодержавної ревізії. У маніфесті генерал-губернатора Тутолміна про приєднання земель за третім поділом Речі Посполитої від 16 травня повідомлялося, що ці території приєднано до імперії «для насадження в них ладу та правосуддя через впровадження в них упорядженого правління» [17, с.121-123].

13/24 жовтня 1795 р. в Санкт-Петербурзі було підписано трактат між Російською та Священною Римською імперіями і Пруським королівством про поділ Речі Посполитої та приєднання до кожної з трьох країн відповідної частини її території. Тим часом з'явилися документи, що встановлювали засади утворення трьох губерній на території Правобережної України. За указами від 22 травня 1795 р. «про створення Брацлавської губернії з 13 округів» та «про улаштування місту Брацлавській губернії» губернським центром було призначено казенне містечко Брацлав, але вказано, що «тимчасово губернські установи повинні міститися у Вінниці в будівлі скасованого єзуїтського монастиря, поки в Брацлаві не збудують потрібні будинки». Повітовими

містами призначено місто Вінницю, а також казенні містечка Літин, Хмільник, Сквиру та Гайсин. Крім того, «для здійснення правосуддя в інших округах до часу улаштування і в цій губернії повітових міст... заснувати окружні присутственні місця... у приватних містечках, від яких надаються округам назви: в Тульчині, Ямполі, Могильові, Махновці, Липовці, П'ятигорах і Бершаді». Приватні містечка – центри округ (майбутніх повітів), планувалося поступово викупити в казну та перевести до розряду міст або замінити іншими казенними містечками, які було б зручно перетворити на повітові міста [59, с.6].

5 липня 1795 р. вийшли подібні укази щодо створення Волинської та Подільської губерній. Волинська губернія (до її складу також увійшла південна частина Пінського повіту колишнього Брестського воєводства) мала складатися з 13 повітів, Подільська – з 12. Губернськими центрами призначалися Кам'янець-Подільський і Новоград-Волинський, який треба було «улаштувати при містечку Звягелі», викупивши його в казну. Однак волинські губернські присутственні місця мали тимчасово розміститися в Житомирі, «де і зараз перебуває губернське Волинського намісництва начальство». Повітовими містами мали бути: у Волинській губернії міста Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир, а також казенне містечко Ковель; у Подільській – міста Летичів, Кременець і казенні старостинські містечка Проскурів, Ушиця та Вербовець. Також окружні присутственні місця треба було тимчасово заснувати в містечках Волинської губернії Лабунь, Заславль (Заслав), Острог, Рівне, Домбровиці (Дубровиця), Радомисль і Чуднів, Подільської – Грудек (Городок), Зіньків, Старий Костянтинів, Базалія, Ямпіль і Дубно [40, с.223].

Силами генерал-губернатора Тутолміна та його підлеглих нові губернії було відкрито, тобто в них почали діяти основні органи управління та суду, в 1796 р.: Брацлавська губернія 20 лютого у Вінниці, Подільська 1 травня в Кам'янці-Подільському та Волинська 6 серпня в Житомирі. Південні території, призначені указом від 13 квітня 1793 р. до відокремлення «по спроможності» до суміжних губерній, у цьому випадку Катеринославської, увійшли до

новоствореної за указом 20 січня 1795 р. Вознесенської губернії. Остання в 1795–1796 рр. входила до складу Катеринославського, Вознесенського і Таврійського генерал-губернаторства, котрим управляв фаворит імператриці Катерини II граф Платон Зубов [13].

Частина приєднаної території вздовж Дніпра відійшла до Київського намісництва, яким до вересня 1795 р. керував генерал-поручик Семен Ширков, а з жовтня того ж року – таємний радник Василь Красно-Мілашевич. У цій «частині, на повіти не розділеній», функціонували так звані округи Рожівська, Білоцерківська та Богуславська. Вже 15 липня 1795 р. губернатор Ширков доповідав у Сенат про те, що в результаті «огляду на місці частини, відділеної від Брацлавської до Київської губернії», він «знайшов найбільш придатними за зручністю та розташуванням» для призначення повітовими містами містечка Канів і Корсунь. Однак указ про призначення повітових міст у Київському намісництві з'явився лише 29 жовтня 1796 р. [59, с.6-7].

Обов'язок реалізації схеми адміністративно-територіального поділу приєднаних територій і призначення губернських і повітових кордонів цілком покладався на місцеву владу на чолі з генерал-губернатором. Це уможливило вплив на проведення локальних кордонів місцевих земле-власників, невдоволених тим, що їхні маєтності потрапляли під юрисдикцію різних повітів і навіть губерній. Генерал-губернатор і правителі відповідних губерній по можливості йшли назустріч проханням не розділяти кордонами приватні володіння [40, с.225].

Початок правління імператора Павла I приніс на терени Правобережної України зміни як у схемі територіального поділу, так і у складі адміністративних органів і чиновницького апарату. Це було спричинено, насамперед, загальноімперською адміністративно-територіальною реформою та зміною деяких положень Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., що стосувалися, зокрема, місцевого дворянського самоуправління [19].

Одночасно деякі зміни були пов'язані з поверненням до адміністративної та судової практики часів перебування цих територій у складі Речі Посполитої.

Так, вже на самому початку свого правління Павло I визначив пріоритетне становище Литовського статуту як законодавства губерній, організованих «на особливих по правах і привілеях». Таким чином, залишилося частково чинним місцеве законодавство в поєднанні із загальнодержавними юридичними нормами. Крім того, імператор відновив деякі місцеві адміністративні посади, «підігнавши» їх під російські. Так, губернські та повітові маршали замінили відповідних предводителів дворянства, також було впроваджено посаду повітових хорунжих. Відновлювалася діяльність підкоморських судів, взагалі «права та привілеї» нижніх судів – земських, повітових і підкоморських, а також магістратів, підтверджувалося використання в судах польської мови [68, с.191-193].

Павло I приділяв значну увагу «поверненим від Польщі» територіям, про що свідчить, зокрема, кількість його указів щодо змін у чиновницькому апараті зазначених теренів і різноманітних перевірок з метою контролю за дотриманням законності в нових імперських провінціях. Так, дізнавшись про те, що «багато чиновників» у Мінській, Волинській, Подільській і Брацлавській губерніях «привласнили собі незаконно чужі маєтки та різні власникам тамтешнім завдають образи та утиски», імператор 21 листопада 1796 р. наказав Сенату провести розслідування і доповідати про його результати щотижнево. Вже 1 грудня управляти губерніями, «що були під начальствуванням генерала Тутолміна», офіційно не знімаючи останнього з посади, було наказано військовому губернатору Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанту Сергію Вязмітінову, однак 4 грудня його було замінено на генерал-лейтенанта Олександра Беклешова. «Колишнього генерал-губернатора Тутолміна» було «всемилостивійше звільнено зі служби» лише указом від 9 лютого 1798 р. з поясненням, що щодо «поведінки певних повітових чиновників», звинувачених у зловживаннях, «зайве було б... вимагати пояснень від головного керівника, особливо з огляду на час і тодішні обставини».

8 січня 1797 р. було наказано київському військовому губернатору генерал-фельдмаршалу графу Івану Салтикову управляти Малоросійською

губернією. 30 листопада того ж року на його місце було призначено генерала Андрія Розенберга. Останнього змінив 12 березня 1798 р. генерал граф Іван Гудович, але вже через три дні, 15 березня, його було призначено військовим губернатором Кам'янця-Подільського та наказано управляти «цивільною частиною в тих губерніях, над якими начальствував... генерал Беклешов». Натомість останнього 13 червня того ж року було призначено «генерал-губернатором Київським і Малоросійським, керуючи цивільною частиною цих губерній». Нарешті 7 червня 1800 р. генералу Андрію Розенбергу було наказано «керувати губерніями Мінською, Волинською та Подільською» [59, с.9].

Таким чином, за правління імператора Павла I Волинську, Подільську та Мінську губернії у справах військово-адміністративного та загального керівництва було підпорядковано військовому губернатору Кам'янця-Подільського, водночас цивільне управління кожною з трьох губерній здійснював відповідний цивільний губернатор. Натомість Київ став, фактично, центром генерал-губернаторства у складі новостворених Київської та Малоросійської губерній [68, с.201-202].

Київський цивільний губернатор Василь Красно-Мілашевич був чи не єдиним з найвищих чиновників губерній Правобережної України, призначених за Катерини II, що продовжував виконувати свої обов'язки з приходом до влади нового імператора і був на цій посаді, з перервою між 17 червня та 8 липня 1799 р., до 13 червня 1800 р., коли на його місце призначили таємного радника Олександра Теплова, а 27 вересня того ж року – відставного генерал-майора Михайла Короб'їна. Натомість на посадах волинського та подільського цивільних губернаторів чиновники змінювалися майже щороку. Так, 8 січня 1797 р. волинським губернатором було призначено дійсного статського радника Михайла Міклашевського, а вже 18 листопада того ж року – статського радника Гревса. 4 липня 1799 р. замість «всемилостивійше звільненого» Гревса було призначено статського радника Карла Глазенапа. 27 червня 1800 р. з останнім «помінявся місцями» оренбурзький губернатор Іван Куріс. На посаду подільського губернатора 26 квітня 1797 р. було призначено місцевого віце-

губернатора, статського радника Янова, 10 липня 1798 р. – також місцевого віце-губернатора, дійсного статського радника Олексія Юзефовича, 17 квітня 1800 р. – дійсного статського радника Тензена [59, с.10].

Указом від 6 жовтня 1799 р. було наказано провести перевірку «в усій імперії всього, що належить до цивільної частини», а саме: здійснення у присутствених місцях правосуддя, роботу поліції, «побори, хабарництву так властиві». Для зручності територію імперії було поділено на 8 округів і призначено для кожного з них окремих ревізорів. Волинська, Подільська та Київська губернії потрапили до складу п'ятого округу, здійснювати огляд в якому було призначено сенаторам Лазареву та графу Ільїнському.

«Учасників» виявлених у Подільській губернії зловживань, зокрема тодішнього місцевого віце-губернатора, статського радника Крижанівського, 19 травня 1800 р. було наказано віддати під суд. У цілому, в середовищі російської бюрократії, як у «польських провінціях», так і загалом по імперії, за часів Павла I панувало значне напруження, оскільки чиновники боялися, що наступного разу «несприятливий погляд» імператора може бути звернутий на них. Але з точки зору звичайного обивателя, наприклад, як це відзначає в своїх мемуарах князь Адам Єжи Чарторийський, страх, який нагнав імператор Павло на провінційних правителів, сприяв зменшенню їхніх зловживань, і жителі польських провінцій пам'ятали «царювання Павла I... як час, коли зловживання, несправедливість і дрібні утиски від місцевих урядовців відчувалися менше» [59, с.9].

Адміністративно-територіальний поділ приєднаних від Речі Посполитої земель Правобережної України, впроваджуваний у 1795–1796 рр., проіснував до кінця 1796 р., коли низкою указів імператор Павло I наказав запровадити новий. Указом від 30 листопада 1796 р. визначалося, зокрема, що потрібно «місто Київ з його околицями, з огляду на його розташування за рікою Дніпром, від Малої Росії відділити тому, що до нього окрему губернію з повернених до імперії від Польщі земель приписано буде». 12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії». Згідно з ним, Вознесенська губернія

переставала існувати, і всі території, «приписані до неї з набутих від Польщі земель», було наказано знову відділити. «З колишньої Польської України, Волині та Поділля, до імперії Нашої приєднаних, після відділення достатньої кількості душ і території для утворення Київської губернії, створити дві губернії: Подільську та Волинську», – йшлося в 6-му пункті указу. Новостворювані губернії Волинська, Подільська та Київська оголошувалися «на особливих по правам і привілеям їхнім основах». Відповідно до складених штатів, кожна з трьох нових правобережних губерній мала поділятися на 12 повітів.

Сенатським указом від 29 серпня 1797 р. за рапортами військових і цивільних губернаторів визначався склад нових губерній. Так, губернатор Мілашевич у Київській губернії «призначив, крім губернського міста Києва, повітовими містами з тих, що вже були ними раніше: Черкаськ (Черкаси), Чигирин, Катеринопіль, Умань, Липовець, П'ятигор (П'ятигори), Сквиру, Махнівку та Радомисль, а новими... Богуславль і Васильків» (хоча два останні містечка було призначено повітовими центрами ще указом від 29 жовтня 1796 р.). Як говориться в указі, місцеві вищі посадові особи, від рішення яких залежав цей новий територіальний поділ, домовилися відділити «цілі повіти без розбивки, щоб уникнути труднощів у розрахунках і у призначенні по можливості рівних частин». На цих засадах за розпорядженням генерал-лейтенанта Беклешова до повітів, які залишалися в Подільській губернії, Кам'яненського, Ушицького, Вербовецького, Зіньківського, Грудецького, Проскурівського та Летичівського було долучено з розформованої Брацлавської губернії повіти Хмільницький, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський, Ямпільський і Могилівський, а також зі скасованої Вознесенської губернії повіт Ольгопольський і частини повітів Єленського, Богопольського та Тираспольського (без міста Тирасполь). Центрами повітів було призначено міста Кам'янець-Подільський (губернський центр), Ушицю, Проскурів, Летичів, Брацлав, Літин, Вінницю, Гайсин, Ямпіль, Могилів, Ольгополь і Єленськ [3].

Місто Житомир, йшлося далі в указі від 29 серпня 1797 р., було вирішено залишити у Волинській губернії «з огляду на влаштований і розташований там вже губернський уряд, допоки інше місце призначено і для цього приготовлено буде». До повітів Волинської губернії з Подільської відділялися повіти Лубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський. Повітовими містами було призначено Новоград-Волинський, Заславль (Заслав), Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів [98, с.213].

У процесі впровадження нового територіально-адміністративного устрою Правобережної України та в подальший час вносилися деякі корективи до схеми повітового поділу. Так, указом від 26 вересня 1797 р. було передбачено «під час нинішнього розмежування губерній слободу Балта, що відійшла та приписана до повітового міста Тирасполя, повернути та приєднати до міста Єленська, котрий називати Балтою». Власне, за часів Речі Посполитої ці два населені пункти розділяла ріка Кодима, притока Південного Бугу, та державний кордон: на правому березі це був прикордонний пункт по турецькому боці, а на лівому березі Балта, або Юзефгород (пізніший Єленськ), входила до Брацлавського воєводства. У 1795 р. вони увійшли до Вознесенської губернії, а після розформування останньої знову на короткий час виявилися розділеними адміністративним кордоном – губернським.

У січні 1798 р. було наказано перенести присутствені місця одразу двох повітів. Причиною цього було визнання існуючого становища невідповідним або незручним. Так, указом від 11 січня замість Катеринополя повітовим містом Київської губернії було призначено містечко Звенигородку з огляду на його розташування не на низькій і болотистій місцевості, як Катеринополь, а «на піщаному ґрунті»; до того ж «обидва ці селища є... на праві старостинському». Назва повіту, відповідно, змінилася. У другому випадку, згідно з указом від 27 січня, було наказано повітові суди «та інші казенні належності» перевести з приватного Ямполь, де їм «незручно бути», до містечка Цекинівка, «але щоб при тому стара назва цього повіту залишилася» [40, с.226].

Надалі внутрішній адміністративно-територіальний устрій Київської губернії зазнав ще кількох досить значних змін, які в історіографії отримали дещо суперечливе трактування. В указі від 19 жовтня 1798 р., даному військовому генерал-губернатору Беклєшову, йдеться: «Згідно з вашим поданням про нечисленність дворянства в деяких повітах Київської губернії, наказуємо: з них у Васильківському, Черкаському та Уманському, скасувавши повітові та підкоморські суди, самі повіти приєднати Васильківський до Богуславського, Черкаський до Чигиринського та Уманський до Звенигородського». З цього деякі дослідники роблять висновок, що кількість повітів у Київській губернії було зменшено з дванадцяти до дев'яти.

Указ від 22 листопада 1800 р. впроваджував подальші зміни у внутрішньому поділі Київської губернії та до деякої міри роз'яснював і змінював попередній указ. Насамперед, за пропозицією колишнього цивільного губернатора Мілашевича повітові присутствені місця переводилися з приватного міста П'ятигор до казенного містечка Таращі. Крім того, указ урегулював питання інших чотирьох повітових центрів губернії, розташованих у приватних містах: Богуславі, Липовці, Умані та Махновці. За даними губернатора Мілашевича, у відповідних повітах не було «селищ, які б справді належали казні та були придатними для перетворення на повітові міста». Однак, на його думку, якщо ці «приватновласницькі містечка, що нині є повітовими містами, скасувати» і повіти підпорядкувати в судовому й адміністративному плані іншим повітовим центрам, то внаслідок значних відстаней і занадто великої кількості сільського населення в об'єднаних повітах «можуть виникнути труднощі» під час збирання державних податей, виконання інших обов'язків і задоволення власних потреб мешканців, «а також і в утриманні в належному порядку земської поліції». Щодо передбаченого зазначеним указом приєднання Васильківського повіту до Богуславського київський губернатор висловив думку, що краще було б зробити навпаки, оскільки «Богуславль є поміщицьке містечко, і його мешканці, маючи привілеї, хоча й добиваються свого права, але чи доведуть його, ще не відомо; натомість місто Васильків є казенним і

розташоване при головній на Константинополь дорозі, тому й краще... повітові та підкоморські суди перевести для обох повітів з Богуславля до Василькова». Крім того, Мілашевич підтримав прохання київського губернського та черкаського повітового маршалів, котрі від імені дворян висловили побажання, щоб повітові та підкоморські суди для повітів Черкаського та Чигиринського перевели з Чигирини до Черкас, аргументуючи тим, що місто Черкаси розташоване безпосередньо на суднохідному Дніпрі [59, с.10-11].

Питання про адміністративний центр Волинської губернії довгий час залишалося невирішеним. У 1795 р. на нього було наказано перетворити містечко Звягель, викупивши його попередньо в казну. Проте для нормального функціонування губернського центру потрібний був цілий ряд будівель, яких у Звягелі не було. Тому адміністрація Волинської губернії залишалася в Житомирі – центрі колишнього Київського воєводства та Житомирського староства. За наказом Катерини II Житомир було вилучено з тимчасової власності тодішнього старости графа Юзефа Августа Ільїнського. Проте своїм указом в листопаді 1796 р. Павло I звелів повернути своєму камергеру графу Ільїнському на його прохання місто Житомир «як власність його». Щоправда через місяць, знову ж на прохання графа, Житомир було наказано залишити «губернським», а його колишньому «власнику» було призначено грошову компенсацію. Процес її виплати розтягнувся і завершувався вже за правління наступного імператора. Так само за Олександра I Житомир офіційно став волинським губернським центром [59, с.11].

Загалом еліта набутих територій позитивно поставилася до реформ Павла I, адже імператор рахувався з їхнім становищем, та вони й самі неодноразово, як свідчать тексти законодавчих актів, ініціювали потрібні їм зміни. Про вплив на реформи Павла I відомого патріотичними зусиллями О. А. Безбородька свідчив Адам Чарторижський, адже канцлер залишився із катерининського оточення єдиним у колі імператора і за його настановами відбулося повернення судочинства Гетьманщини. Крім того, аби здобути його прихильність, Павло I відзначив О. А. Безбородька величезною кількістю селян

(10 тис. душ) в Орловській губернії та 6 тис. на вибір, а також 30 тис. дес. землі у Воронежській губернії. Крім цього, той отримав князівський титул із ознакою «світлішого» та вищий цивільний чин державного канцлера. Час припинення чинності особливих прав та привілеїв розпочався при Миколі І, а фактором, що його пришвидшив, стало польське Листопадове повстання 1830 р. Місцевим владним органам та посадовим особам, в тому числі й дворянським становим, присвоювалися назви згідно з «Учреждениями для управлениями губерній...», ліквідовувалися виборні посади (земського справника, голови суду, засідателі присутствених місць) та заміною особами, яких призначав уряд за поданням місцевого губернатора. Запроваджувалися призначувані посади городничих та поліцеймейстерів. Понижувалося значення департаментів Головних судів із наданням їм статусу палат. Гродські суди для шляхетства ліквідовувалися з передачею справ до повітових земських судів, що тепер отримували назву повітових. Земським справникам і засідателям земських судів, а також городничим подвоювався розмір жалування вдвічі, аби вони ретельніше дбали про державні справи. Однак до тлумачення особливих прав та привілеїв державні діячі зверталися не раз, зокрема тоді, коли йшлося про відстоювання регіональних особливостей у разі наступу на них центру. Спроба Міністерства фінансів позбавити малоросійських козаків права продавати свої спадкові землі 1821 р. змусила М. Г. Рєпніна, тоді малоросійського військового губернатора, оскаржувати таке рішення, посилаючись на особливі права й привілеї. Подібне намагання поширити на Південну Україну загальнодержавну відкупну систему змусила М. С. Воронцова 1845 р. наполягати на праві вільного гуральництва, посилаючись при цьому на привілеї Західних губерній [79].

У Київській губернії, окрім інституту губернатора (цивільного), упродовж 1797–1866 рр. існував інститут військового губернатора. Водночас ці посади у різні періоди об'єднувалися у посаду «київського військового губернатора і управляючого цивільною частиною» та «київського військового губернатора подільського та волинського генерал-губернатора». Важливо відмітити, що одна з основних відмінностей між цивільним і військовим губернатором

полягала у підпорядкуванні останньому такого військового підрозділу як сторожова варта, а також те, що київський військовий губернатор одночасно управляв Подільською та Волинською губернією [54, с.79].

На початку грудня 1830 р. у Подільській і Волинській губерніях введено воєнний стан у зв'язку з повстанням 1830–1831 рр. Усе управління цими територіями зосередилося у головнокомандувача російської армії, фельд-маршала, графа І. Дібіч-Забалканського. Для координації дій військових частин і цивільних органів влади з метою якнайшвидшого придушення заколоту і припинення безпорядків, розправи над учасниками польського повстання, була введена посада тимчасового військового губернатора. На посаду подільського і волинського тимчасового військового губернатора, управляючого також і цивільною частиною з центром у Житомирі 28 листопада 1831 р. призначено генерал-лейтенанта Я. Потьомкіна, а після його смерті – генерал-ад'ютанта, графа В. Левашова. З 4 лютого 1832 р. останньому доручалося й управління цивільними справами Київської губернії. У січні 1831 р. через тимчасового військового губернатора дворянство Волинської губернії запевнило імператора у своїй «відданості і довело свою вірність, охоче жертвуючи майно для задоволення різноманітних та значних військових потреб». У червні 1831 р. військові губернатори, військові командири, коменданти і військові повітові начальники були уповноважені Миколою I приймати явку з повинною дворян, які брали участь у повстанні. Давши підписку про непорушну в майбутньому вірність імператору й отримавши від російських урядовців свідоцтво про добровільну здачу, колишні заколотники могли повернутися у свої маєтки і володіти ними. Відповідно до положення іменного указу Миколи I від 30 жовтня 1831 р. проведено остаточну реорганізацію усіх «присутствених місць» Київської, Подільської та Волинської губерній і приведено їх у відповідність до положень «Установлення для управління губерніями». Іменним указом сенату від 11 січня 1832 р. оголошувалося скасування посад, які були поза загальноросійською структурою управлінських державних органів (підкоморіїв, коморіїв, возних і хорунжих) [20, с.4].

Упродовж першої половини ХІХ ст. було визначено коло повноважень, компетенції, функцій Київської губернської адміністрації. У Київській губернії склалось дві основні моделі управління: губернаторська і генерал-губернаторська, які виступали інструментом забезпечення стабільності, правопорядку, громадянського миру. Київський губернатор керував губернією через підпорядковані йому установи, передусім Київське губернське правління. Київський генерал-губернатор здійснював управління трьома губерніями (Київською, Подільською, Волинською), йому підпорядковувалися губернатори. Така система управління практично без змін проіснує до 1914 р. [54, с.80].

Вагомим кроком у інкорпорації правобережних українських земель у склад Російської імперії було запровадження російської мови в адміністративних та інших установах. У Київській губернії російська мова почала використовуватися у судочинстві на основі указу від 11 травня 1832 р., у Подільській та Волинській губерніях з 1 січня 1833 р. При цьому продовжували зберігатися норми, за якими проведення слідства та суду відбувалося на основі Литовського статуту та конституцій Речі Посполитої, але тільки у тих випадках, коли російські узаконення були недостатніми для вирішення конкретних справ [20, с.4].

Функціонування та зміна владних повноважень інституту київського губернатора з 1845 до 1904 рр. відбувалася у руслі загальноімперської урядової політики щодо губернаторської влади. Значно змінюється ситуація щодо повноважень київського губернатора на початку ХХ ст. Зростання воєнно-стратегічного значення Правобережної України (прикордонне розташування регіону, наростання російсько-австрійського суперництва за вплив у ньому), посилення інтеграційних заходів центру з метою досягнення адміністративно-правової, соціоетнічної, конфесійної та господарсько-економічної однорідності краю відповідно до імперських стандартів, широкомасштабна деполонізація краю (ліквідація залишків політичної влади та політичних традицій Речі Посполитої, декласування польської шляхти), наростання польського і

українського національно-визвольних рухів обумовлюють новий етап у формуванні моделі інституту цивільного губернатора у системі імперської влади в українських губерніях, що був пов'язаний зі змінами у внутрішньополітичному курсі російського самодержавства на Правобережній Україні у зв'язку із впровадженням земської реформи 1903–1904 рр. [54, с.81].

Територіальні зміни були важливим фактором формування внутрішнього життя Південної України. Адміністративно-територіальний устрій значною мірою визначав економічний розвиток регіону. Розподіл земель між намісництвами, губерніями, повітами сприяв становленню певних торговельних зв'язків, формуванню особливостей господарчого розвитку того чи іншого краю. Межі адміністративно-територіальних одиниць значною мірою впливали на адміністративне життя. В окремих губерніях чи повітах з'являлися власні традиції здійснення управління, формувалися певні корпоративні зв'язки між чиновництвом. Водночас виокремлення територій кордонами адміністративно-територіальних одиниць відіграло важливу роль у розвитку громадського життя.

З приходом до влади Олександра I стало можливим проведення реформи. За указом 1802 року Новоросійську губернію було розподілено на три: Миколаївську, яка з 1803 року стала Херсонською, Катеринославську і Таврійську. З початку XIX ст. кордони південноукраїнських губерній набувають більш стабільного характеру.

Реформа початку XIX ст. підвела підсумок у формуванні повітового розподілу. Повітовий розподіл Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній вводився відповідно до «Установлень щодо управління губерніями» За штатами 1806 року Катеринославська губернія поділялася на вісім повітів: Катеринославський, Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський, Слов'яносербський і Таганрозький. Херсонська губернія мала п'ять повітів: Херсонський, Олександрійський, Єлизаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський. Варто зазначити, що за указом 1802 року в цих губерніях визначалося менше повітів, але їх кількість за

проханнями губернаторів було збільшено, у зв'язку з потребами поліцейського управління. Таврійська губернія складалася з Сімферопольського, Дніпровського, Євпаторійського, Мелітопольського, Перекопського, Тмутараканського та Феодосійського повітів.

У 1813 р. територія між Дністром, Прутом і Дунаєм дістала назву Бессарабська область. Уряд Олександра I брав до уваги місцеві особливості в управлінні бессарабським краєм. Перший закон про управління Бессарабією – «Правила тимчасового управління Бессарабією» – вступив у силу в березні 1813 р. У 1816 році було створено спеціальний Тимчасовий комітет з метою розробки проекту статуту утворення Бессарабської області. Першим намісником було призначено генерал-лейтенанта А. Н. Бахметьєва. До складу Тимчасового комітету увійшло 10 членів із молдавських бояр і 2 члени призначені урядом (в інструкціях Бахметьєву відверто рекомендувалося залучати представників місцевого боярства до створення нового проекту, який мав бути розроблений з урахуванням місцевих особливостей та інтересів боярства).

Упродовж 1816–1818 рр. обласне управління Бессарабії здійснило ряд заходів, спрямованих на зміцнення централізованої влади і обмеження діяльності місцевих чиновників. В цинуги (повіти) були направлені чиновники і ревізори для перевірки діяльності земської поліції, розгляду скарг громадян. Наступним кроком вдосконалення управління було затвердження Олександром I розробленого Тимчасовим комітетом «Статуту утворення Бессарабської області». Статут 1818 року значно наблизив принципи адміністративного управління краєм до загальноросійських. У травні 1823 року новоросійським генерал-губернатором і бессарабським намісником було призначено М. В. Воронцова. Під час ревізії обласних установ службовці М. В. Воронцова виявили численні факти незаконних витрат, крадіжок, зловживань у судах та поліцейських органах.

М. В. Воронцов вважав, що причиною цих зловживань було обласне самоуправління та привілеї місцевого дворянства, яке займало майже всі

ключові посади та використовувало їх в особистих інтересах. Генерал-губернатор надіслав у Петербург свої пропозиції щодо обмеження прав місцевого дворянства. При цьому він рекомендував залишити за генерал-губернатором право впроваджувати нові посади у місцевому апараті управління, посилити нагляд за місцевою адміністрацією. Судові функції мали бути вилучені із компетенції Верховної ради, вибори окремих груп службовців замінювалися призначенням. Проект реформування управління Бессарабією, підготовлений під керівництвом М. С. Воронцова, було винесено на розгляд спочатку Комітету міністрів, а потім Державної ради. У висновках Державної ради зазначалося, що Статут утворення Бессарабської області 1818 року виявився невідповідним імперським інтересам, а тому Бессарабська область «должна войти под общее в государстве управление...». Законодавчим актом, який остаточно утвердив у краї централізоване адміністративно-політичне управління стало «Положення про управління Бессарабською областю» від 1828 року. Посаду намісника було скасовано, а його владу зосереджено в особі Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [67, с.19-22].

Повноваження генерал-губернатора і губернатора визначались «Учреждением для управления губернией» 1775 р. Катерини II. Особисто генерал-губернатору належала функція нагляду за місцевим управлінням. Воно зосереджувалося в губернському правлінні. Для нагляду при правлінні був губернський прокурор і при ньому два стряпчих (казенних і карних справ). Головною діючою особою в губернському правлінні був губернатор, який у випадку відсутності генерал-губернатора виконував свої функції самостійно. Інші губернські установи можна розділити на дві частини: судові й адміністративні.

До адміністративних відносились казенна палата на чолі з віце-губернатором та приказ загального піклування, який займався справами народної освіти, кредитів і здоров'я; до судових – палати цивільного і карного суду та совісний суд. З 1837 р. в губерніях діяли палати державного майна, які підпорядковувались Міністерству державного майна. У 1851 р. були засновані

особливі присутствія щодо земських повинностей і комітети земських повинностей, які діяли під головуванням губернаторів [14, с.3-11].

Під час реформ Олександра II були введені судові статuti, і губернатор втратив можливість впливати на відправлення правосуддя. З введенням земств губернатор одержав право протесту і призупинення їх рішень. Земське Положення 1890 р. приєднало до нагляду значну частку права на втручання в земські справи. Але обидва ці положення усували губернатора від безпосередньої ролі хазяїна губернії, яку він мав в неземських губерніях. Положення про земських дільничних начальників 1889 р. збільшило вплив губернатора на повітове управління і знов надало йому права судді, бо губернатор був тепер головою губернського присутствія.

З введенням «Городового положення» 16 червня 1870 р. органи місцевого самоврядування засновуються на нових принципах і вводиться нова установа – губернське з міських справ присутствіє. З введенням закону про загальну військову повинність були створені губернські і повітові по військській повинності присутствія. Однак ці реформи не привели до покращання державного та місцевого управління в губерніях Російської імперії. Тоді у 1880 р. Сенат провів ревізію місцевих установ. Вона встановила відсутність зв'язку між різними місцевими установами. У 1881 р. була заснована комісія статс-секретаря Каханова, метою якої було об'єднання діяльності різних установ в губерніях. Система губернських установ поповнилася присутствіями податними і з питних справ, фабричними і лісоохоронними комітетами. Там, де введено нове Положення про земських начальників від 12 липня 1889 р., замість губернських у селянських справах присутствій були введені губернські присутствія, які стали адміністративними і судовими установами. У 1890 р. для нагляду за діяльністю земських установ було створене губернське у земських справах присутствіє. У 1892 р., після введення нового «Городового положення», останнє було перетворене в губернське у земських і міських справах присутствіє [54, с. 57].

Урядові установи контрольного, митного, воєнного, морського, духовного, учбового, поштово-телеграфного та інших відомств не вважалися губернськими, хоча за своїм становищем могли бути до них прирівняні. Деякі з цих відомств мали свої округи, які не співпадали з поділом імперії на губернії.

Положення Комітету міністрів від 22 липня 1866 р. надало губернаторам право загальної і несподіваної ревізії у всіх адміністративних місцях цивільного відомства, виявляти незгоду на призначення на службу, переміщення або переведення чиновників цивільного відомства у випадку, якщо губернатор визнавав їх неблагонадійними, а також право їх атестації і представлення до нагород; запрошувати і викликати всіх чиновників губернії, навіть незважаючи на їх старшинство за посадою або по чину; призупиняти що-небудь суперечне громадському порядку (закривати клуби, збори, артілі і т.п.) [54, с. 41].

Положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р. надало губернаторам право видавати в межах свого відомства обов'язкові для виконання постанови про громадське благочиння, порядок і безпеку. Положення 1881 р. про посилену охорону наділило губернаторів правом закривати збори, торговельні та промислові заклади, органи преси, арештовувати на строк до 3-х місяців та накладати штраф до 500 руб., висилати підозрілих осіб за межі губернії.

Губернатор був головою цілого ряду установ: губернського правління, губернського присутствія, статистичного комітету, присутствія у земських і міських, питних, фабричних, портових справах і з військової повинності, розпорядницького і лісоохоронного комітетів, приказу громадського піклування і комісії народного продовольства та інших установ [54, с. 66-67].

Таким чином, після входження території Півдня та Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII ст. на цих теренах відбулися значні зміни адміністративно-територіальної системи. Однак якщо час правління Катерини II приніс у «нові російські провінції» старі імперські органи управління та з'єднання частини приєднаних земель зі «старою російською» територією в межах спільних адміністративно-територіальних одиниць з метою швидшої асиміляції, то за правління Павла I деякі чинов-

ницькі посади та органи управління були адаптовані до загальноросійських зразків. За Олександра I реформування адміністративно-територіального устрою Наддніпрянщини в основному було завершено. Утворені на початку ХІХ ст. та неодноразово реформовані регіональні адміністрації були складовими єдиної загальноімперської централізованої системи управління теренами Наддніпрянської України та відігравали важливу роль у впровадженні імперської політики.

Розділ 3

Генерал-губернаторства в Україні

як головна інституція політичної інтеграції

Постійна територіальна експансія Російської імперії покликала до життя відповідну цій політиці державну посаду генерал-губернатора. Особливість інституту генерал-губернаторства полягала в тому, що вона легітимізувалась іменем самодержця і здійснювала інтеграційні заходи, зокрема і в Україні, як вища регіональна влада. Задумана як тимчасова, вона пройшла шлях розвитку від вищої за міністерську владу в регіоні в усіх повноваженнях і функціях, через період майже паритетних відносин, до перетворення надалі в політичну інституцію з передачею місцевій, губернській владі контролю за господарсько-управлінськими справами. Які з них були переважаючими – залежало від соціально-економічного і політичного стану регіону.

Генерал-губернаторська форма управління в Росії мала свою історію, впродовж якої пройшла кілька етапів розвитку. На кожному з них вона, як значний інститут влади, уособлювала різні підходи центрального уряду до управління регіонами. Засновані в часи Катерини II, як територіально-адміністративні одиниці, генерал-губернаторства зберігали певну децентралізацію, що з часом поступово зменшувалася. Серед запланованих Олександром I реформ генерал-губернаторства займали особливе місце, планувалося запровадження своєрідного федеративного устрою – поділу Російської імперії на 12 генерал-губернаторств. Так, київський генерал-губернатор мав управляти Чернігівською, Київською, Полтавською, Харківською і Курською губерніями. Волинська і Подільська губернії мали поступити в підпорядкування віленського генерал-губернатора, а з Одеси мали управлятися Бессарабська область, Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії.

Підпорядкування генерал-губернаторської структури влади двом рівням – вищій, імператору, і центральній, міністерствам, закладало особливості в її наглядово-управлінську діяльність. З імператором генерал-губернатор зносився обмеженою кількістю документів, але об'єм і рівень вміщеної там аналітичної інформації був значущим. З міністерствами генерал-губернаторська Канцелярія зносила конкретною інформацією шляхом постійного листуванням, в якому обговорювалися та узгоджувалися загальнодержавні наміри з регіональними особливостями.

Що стосується діяльності перших малоросійських генерал-губернаторів, то вартий уваги аналіз врядування двох генерал-губернаторів О. Б. Куракіна (1802–1807 рр.) та Я. І. Лобанова-Ростовського (1808–1816 рр.), які здійснили значні інтеграційні заходи у боротьбі за лідерство в управлінні регіоном з вихідцями з місцевої еліти, які були вищими урядовцями в Санкт-Петербурзі та намагалися виконувати роль політичних представників і господарів у ввіреному їм краї. В процесі залучення дворянства на бік імперії генерал-губернатори, як особисті представники імператора, вдавалися до запровадження елементів унормованої централізованої держави, опікувалися економічною експлуатацією природних ресурсів і культурно-просвітницьким розвитком регіону [79].

Під час управління Я.І.Лобанова-Ростовського втягнення України до загальноімперського простору в зв'язку з підготовкою до війни 1812 р. і в ході самої війни здійснювалося ще більш інтенсивно, а вся урядова політика ставала брутальнішою і жорсткішою щодо експлуатації людських ресурсів. Однак, дворянство в особі урядових сановників ще в змозі було контролювати та впливати на призначення урядом сановників для місцевого врядування, які здатні були б проводити більш гнучку й поступливу політику в інтересах української еліти [79, с.104-105].

Варто простежити форми і методи управління одного з найвідоміших генерал-губернаторів, масштабної фігури російського сановника в Україні, М.Г.Рєпніна, який впродовж 19 років був правителем регіону (1816–1834). За його врядування було здійснено остаточне злиття українського судочинства з

російським, внормовано становище двох найзначніших станів – дворян і козаків. Заходи М. Г. Рєпніна на розширення соціальної бази імперії якнайширшим залученням до державної служби малоросійського дворянства сприяли його популярності серед місцевої еліти. Використання козацтва з намаганням відродити давній його статус зустріло непорозуміння не лише у Миколи I, а й голови Державної ради і Комітету міністрів В. П. Кочубея та міністра фінансів Д. О. Гур'єва [77].

Зростання авторитету російського адміністрування вело до прискорення політичної інтеграції, чому сприяв захист М. Г. Рєпніним майнових інтересів місцевого дворянства. Сповідуючи принципи врегульованої поліцейської держави, з якими він добре був обізнаний, губернатор здійснював державний контроль з детальним регламентуванням, раціональною опікою й наглядом за всіма проявами соціального руху. За час його врядування Україна практично інтегрувалась у складі Росії, бо наступ здійснювався поступово із врахуванням інтересів основних станів – дворянства й козацтва. М. Г. Рєпнін сприяв ототожненню малоросійського дворянства з російським, що зміцнювало його позиції у межах імперії вже як представників її невіддільної частини. Він скоригував дії уряду в унормуванні відповідності малоросійських чинів до табеля про ранги. Применшення значення малоросійського дворянства привело б до його консолідації на регіональному рівні, що могло загрожувати цілісності імперії.

Становище «малоросійських» козаків, їхній недавній військовий досвід і прагнення до господарювання на землі переконали М. Г. Рєпніна, що центральний уряд неправильно чинив, намагаючись прискорено перевести численне козацтво в стан державних селян з ліквідацією їхніх привілеїв. Для аргументації своєї позиції М. Г. Рєпнін з'ясував історію виникнення козацтва і доводив легітимність його права на землеволодіння. Наприкінці свого врядування він виокремив управління козаками, яке надалі здійснювала Головна господарська контора. Інституція його врядування насаджувала українському населенню переваги імперського стабільного управління. Ідеї

епохи Просвітництва були співзвучними його власним переконанням про впорядковану державу, в якій кожний стан при доброму управлінні зможе реалізувати себе на благо загального розвитку імперії.

Найбільших успіхів М. Г. Рєпнін досягнув у царині культурної асиміляції, заснуванням дворянських станових освітніх закладів, театру. Він сприяв появі праці Д.М.Бантиша-Каменського «История Малой России», в якій історія України недвозначно пов'язується з історією Росії. Молодь здобувала освіту через російську мову, культурну традицію та виховувалася в любові до імператора і спільного «отечества». Принципи його світогляду полягали у врахуванні місцевих особливостей («бо влада йде зверху, а довіра – знизу»), – він вводив Україну в Російську імперію, враховуючи її регіональні відмінності. Особливості соціальної структури регіону, неоднакове розуміння заходів інтеграції генерал-губернаторами і урядом уповільнювали цей процес в Україні [79, с.158-162].

Перші малоросійські генерал-губернатори здійснювали толерантне втягнення регіону через створення нової соціально-економічної інфраструктури, залучення місцевого дворянства до управління, будівництво адміністративних помешкань та поширення російської культурно-освітньої традиції. Генерал-губернатори 1840–1850-х рр. проводили більш наступальний курс на централізацію і уніфікацію управління, виконали свої завдання, що й привело до ліквідації посади і Канцелярії генерал-губернаторства.

На прикладі чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернаторів напередодні відміни посади чітко простежується новий виток наступу уряду на регіональні особливості Лівобережної України, для чого до Малоросійського генерал-губернаторства 1835 р. було приєднано більш зросійщену Харківську губернію і перенесено центр регіону з Полтави до Харкова [79, с.174].

Після відставки князя М. Г. Рєпніна (6.12.1834) і нетривалого перебування на посаді О. Д. Гур'єва (31.12.1834–9.06.1835) посаду малоросійського військового губернатора було ліквідовано. Втім, уряд не зважився остаточно

відмовитися від надгубернських управлінських структур у регіоні, заснувавши, натомість, нову адміністративну посаду/установу – чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора. Першим її обійняв видатний російський державний і військовий діяч граф Василь Васильович Левашов (10.10.1783–23.09.1848). До нового призначення В.В.Левашов обіймав посаду київського військового губернатора, подільського і волинського генерал-губернатора (22.01.1832–9.06.1835). Неабиякі зусилля щодо замирення розбурханого листопадовим повстанням 1830 р. Південно-Західного краю і розбудови Києва як його адміністративного центру були відзначені наданням титулу графа і військового чину генерала кавалерії (1833). По суті, губернатори В.В.Левашов і О.Д.Гур'єв «обмінялися» посадами, адже останнього було призначено київським військовим губернатором, подільським і волинським генерал-губернатором (9.06.1835–15.11.1837) замість В.В.Левашова [27, с.177, 183].

За час існування Чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернаторства було здійснено низку заходів, спрямованих на втягнення регіону в загальноросійську державну економічну систему, ліквідовано залишки привілейованого вільного гуральництва і торгівлі спиртними напоями та ліквідовано давню податкову недоїмку збіжжям. Такий вид стягнення державного податку був запроваджений в цьому генерал-губернаторстві вперше. Великого значення надавалося розвитку нових торговельних шляхів.

Генерал-губернатори все менше мали можливостей схилити уряд на свій бік і переконувати у слушності вжитих ними заходів. Відбулося різке пониження його статусу до загальноросійського стандарту звичайного губернатора. Спроби виділити регіон та займатися його господарським облаштуванням центр зустрічав із певним незадоволенням, тим більше, що на той час уряд більше переймався організацією управління на нових приєднаних землях. Місцеве дворянство вже не ставало в явну опозицію російській владі і сприймало її як свою власну. Хоча уряд і використав адміністративний ресурс

та залучив господарські і людські резерви регіону під час Кримської війни, але ліквідація генерал-губернаторства 1856 р. стала неминучою [79, с.201-203].

Потреба у подальшому розширенні сфери контролю держави на Півдні спонукала уряд звернутися до створення генерал-губернаторства, що вказувалося іменним указом Сенату від 11 травня 1822 року: «...для загального зв'язку у справах торгівлі і карантинних обережностей і для зручнішого нагляду за діяльністю їх в справах Чорного та Азовського морів» вводилося повне підпорядкування Одеського, Таганрозького, Феодосійського і Керч-Єникальського градоначальств головному управлінню херсонського військового губернатора, у відомстві якого вже знаходилися Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії з новою назвою — Новоросійський генерал-губернатор. Першим Новоросійським генерал-губернатором став А. Ланжерон. З вересня 1822 по травень 1823 року на даній посаді перебував І. Інзов. За указом від 7 травня 1823 року Новоросійським губернатором і повноправним намісником Бессарабської області було призначено М. Воронцова. Саме з його призначенням було розпочато якісно новий етап розвитку місцевого управління регіону, який визначався делегуванням генерал-губернатору значних повноважень [80].

Михайло Семенович Воронцов (1782–1856) – один з найвпливовіших російських сановників, який за час обіймання генерал-губернаторської посади підніс роль і місце цієї інституції в системі регіонального врядування, сприяв розвитку генерал-губернаторства, регулював законодавчими і нормативними актами різноманітні привілеї місцевих колоністів. Колонізація південних земель, три чверті населення яких були вихідцями з українських губерній, решта – росіяни та іммігранти, які додавали підприємливої винахідливості місцевій спільноті, була підтримана регіональною владою, яка зрозуміла динамічні соціальні угруповання Півдня, що тяжів до вільної торгівлі та господарювання, що не дозволило владі поширити в краї кріпосницькі відносини, які процвітали в центральній Росії [80, с.91-103].

Далеко не останню роль відіграло і те, що генерал-губернатор був яскравою особистістю, до того ж місцевим власником великих земельних володінь, підприємливим господарником, сприяв зростанню вільної торгівлі, зовнішніх зносин. Генерал-губернатор мав реальної влади більше від офіційної і вмів це використати для економічного освоєння краю. Він особисто відповідав перед імператором за витрати значних коштів на будівництво портів, суднобудування, розвиток торгового судноплавства, очищення рік, прокладання гірських доріг Криму, садівництво.

На Півдні України, на відміну від інших регіонів, вільна торгівля стала галуззю добування доходів для держави, темпи і форми якої визначав генерал-губернатор. Урядування М. С. Воронцова значно прискорило інтеграцію Південної України і Криму у складі Росії, яка відбувалася з урахуванням інтересів імперії, як і більшості підприємливого населення регіону. Він став першим провідником політики зросійщення Півдня у сфері управління, культури, освіти і науки та вміло перетворював столицю генерал-губернаторства, Одесу, з європейського в російське місто. Інститут генерал-губернаторства продемонстрував переваги регіональної влади, яка вміло реагувала на потреби спільнот, поєднувала інтереси центру і регіону [73; 74].

Діяльність генерал-губернаторів впродовж 1850–1870-х рр. зосереджувалась на двох напрямках, по-перше – адаптація загальноросійських законодавчих і нормативних актів, нагляд за дотриманням законності при здійсненні реформи в південному генерал-губернаторстві, по-друге – забезпечення необхідних потреб населення в екстремальних воєнних обставинах, протиепідемічних, карантинних заходів і зносин з іншими державами. Проте імперське, колонізаційне розуміння генерал-губернаторами регіональних соціальних процесів призвело до таких катаклізмів, як масові переселення татар і втечі колоністів за межі Росії, до занедбання шляхів сполучення, міжнародної торгівлі та уповільнення темпів розвитку сільського господарства, особливо в Криму. Та все ж і тут діяльність інституту генерал-губернаторства забезпечила

успіх інтеграції в основних галузях життєдіяльності регіону та культурно-освітній сфері.

В Правобережній Україні до 1830-х років російське владарювання не відрізнялося від інших регіонів: еліта володіла землею і селянами, мало переймалася службою і інтересами Російської імперії. Після польського визвольного повстання 1830–1831 рр., з утворенням інституту Київського генерал-губернаторства, і то не відразу, уряд відмовився від співпраці з місцевим дворянством і поставив як стратегічне завдання репресивними заходами усувати його від володіння маєтками і від представницьких повноважень [86, с.3-9].

У 1832 р. території трьох правобережних губерній увійшли до складу Київського генерал-губернаторства. Створюючи його, уряд прагнув пришвидшити темпи інтеграційних перетворень у регіоні та інкорпорацію правобережних земель до складу Російської імперії.

Першим посаду Київського генерал-губернатора зайняв генерал В. Левашов, який провів конфіскацію маєтків учасників повстання, здійснив люстрації поміщицьких і монастирських маєтностей. У той час впроваджувалася російська мова у діловодстві, розроблялася та реалізовувалася цілеспрямована система заходів зросійщення краю. За ініціативою генерал-губернатора В. Левашова у 1835 р. магдебурзьке право в Києві було замінено російським муніципальним правом. На думку дослідників, для В. Левашова особливі закони Києва, міські та судові установи, колоритні паради були постійним джерелом зайвого роздратування та ускладнень у стосунках киян з російським урядом. Наступник Левашова Д. Г. Бібіков поділяв його неприязнь до особливих законів і правових установ Правобережжя [96, с.125].

Особливо активною була діяльність Д. Г. Бібікова, який жорсткими адміністративними методами проводив активну інкорпораційну політику. Ним була практично припинена діяльність дворянських зібрань по розгляду і підтвердженню шляхетства, впроваджено ряд заходів для поширення російської освіти і культури, ліквідована уніатська церква. Зосереджуючи у своїх руках

вищу військову, цивільну і поліцейську владу й намагаючись кардинально змінити ситуацію в краї. Д. Г. Бібіков, користуючись особливою довірою Миколи I, часто виступав із законодавчими ініціативами, надсилаючи напрацьовані у його канцелярії проекти до Сенату й Комітету міністрів, які після обговорень набували чинності законів і змінювали існуючу нормативно. Діяльність київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який за період свого 15-річного управління Південно-Західним краєм (1838–1852 рр.) активно впроваджував у життя цілеспрямовану програму зросійщення Правобережжя України, була досить різносторонньою. Він діяв жорсткими адміністративними методами. У Правобережній Україні гостро стояло земельне питання, що викликало соціальне протистояння. З метою обмеження польських землевласників та завоювання прихильності місцевого православного селянства провів інвентарну реформу [35, с.35].

Сучасники не без іронії зазначали, що Д. Г. Бібіков зайняв київський стіл, а не отримав призначення. Цей сановник цілком відповідав миколаївському стилю централізованого, бюрократичного управління. Його діяльність зосереджувалася на вирішенні таких проблем як заміна місцевого законодавства і судочинства на російський Звід законів (1832 р.), усунення шляхти від місцевого управління та її асиміляцію через військову і державну службу у великоросійських губерніях; він намагався змінити відносини між державою, поляком-поміщиком та українським селянином [106].

Нелояльне ставлення шляхти до влади призвело до підняття статусу поліції та надання їй примусово-контролюючих функцій. Невипадково, практика заміни станової поліції державною була поширена на всю Російську імперію. Адміністративний нагляд Д. Г. Бібіков забезпечував призначенням благонадійних з військовим досвідом чиновників. Спроба асимілювати представників місцевої шляхти, спираючись на їхній досвід, службою в російських установах, не принесла сподіваного ефекту. Інвентарною реформою 1847–1848 рр. Д. Г. Бібіков блокував лідерство шляхти та намагався повернути селянство на свій бік. Подібні мотиви супроводжували і

проведення аграрної реформи 1861 р., контроль за якою повністю зосереджувався в руках генерал-губернаторів [71, с.85-91].

13 вересня 1840 р. імператор затвердив іменний рескрипт Д. Бібікову «Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові». Цей документ певною мірою окреслив владні повноваження та правовий статус посади генерал-губернатора. Маючи адресний характер, названий нормативний акт був правовою основою діяльності й інших посадовців такого рівня. Він надав посаді генерал-губернатора значних владних повноважень та закріпив за нею політичні функції, а саме – через розпорядження впроваджувати й зміцнювати російську державність. усі заходи щодо реалізації на Правобережжі України імперської політики, кінцевою метою якої було «прагнення до злиття цього краю з Великоросією», генерал-губернатор здійснював іменем государя. «“Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові» законодавчо оформили виділення Київського генерал-губернаторства як такої території імперії, на яку не поширювалася значна частина загальних узаконень і яка отримала статус виокремленого регіону, в якому діяли розпорядження намісника краю [20, с.5-6].

Виконуючи завдання щодо доведення до відома державних чиновників та населення законів та інших нормативних актів, генерал-губернатор Д. Бібіков заснував друк «Циркуляра по Управлінню київському військовому, подільському і волинському» – періодичного щомісячного відомчого видання, за допомогою якого відбувалося інформування губернських, повітових та місцевих установ про розпорядження столичної влади та генерал-губернатора, про події, пов'язані із кадровими змінами у системі цивільної служби тощо. Генерал-губернатор особисто ознайомлювався з текстами наступного номера «Циркуляра» перед його набором у друкарні.

Генерал-губернатор Д. Бібіков за роки свого перебування на посаді представив на розсуд Миколи I чимало пропозицій щодо управління правобережними територіями. Наприклад, у 1849 р. Д. Бібіков подав

імператору записку, в якій розробив пропозиції щодо залучення дворянства Київської, Подільської та Волинської губерній до витрат на утримання військових частин, які дислокувалися на території цих адміністративних одиниць. За задумом генерал-губернатора, цей обов'язок слід було поширити на осіб, які не служили на дійсній військовій чи цивільній службі і які володіли 1000 і більше ревізійними душами. Записка Д. Бібікова супроводжувалася списком дворян та розрахунками розмірів пропонованого збору. Ця пропозиція була схвалена з незначними змінами [20, с.6].

Під час польського повстання 1863–1864 рр. з'явився проект нового адміністративно-територіального устрою Правобережжя з метою послаблення польсько-шляхетського впливу в регіоні, який розроблявся у канцелярії київського генерал-губернатора М. М. Аненкова. Планувалося, зокрема розділити Волинську губернію на дві, а до Подільської губернії долучити Північну Бессарабію, віддати до складу Полтавської губернії південні повіти Київщини, натомість включити до Київської губернії сусідні повіти Чернігівщини і Полтавщини тощо. Проте ці плани так і не були реалізовані [81].

Після польського повстання 1863–1864 рр. у генерал-губернаторстві політика обмеження польського землеволодіння набула більш відкритого і цілеспрямованого характеру, тісно ув'язувалася з визначенням генерал-губернаторами міри впровадження буржуазних реформ у правобережних губерніях. Законодавчими пропозиціями в уряд та практичною діяльністю І. І. Васильчиков і М. М. Анненков надавали розмаху зросійщенню регіону, котрий Росія вважала своїм «споконвічно». Нова репресивна кампанія на особливості регіону в соціальному, господарському, культурно-освітньому і релігійному напрямках суттєво змінила становище місцевої еліти. На відміну від інших еліт (німецької, шведської), котрі зберігали свій статус-кво на власній землі, магнати й шляхта Правобережної України російською владою були відчужені і розпорошені, а чиншова шляхта позбавлялася багатьох ознак власної ідентичності.

За період від 1860-х до початку ХХ ст. діяльність київських генерал-губернаторів спрямовувалась на більш поглиблену інтеграцію Правобережної України у складі імперії. Головні начальники краю продовжували ініціювати урядову політику, звертаючи основну увагу на заміну польського російським землевласником, ставили політичні проблеми та визначали уповільнене поширення загальноросійських буржуазних реформ у ввіреному їхньому управлінню регіоні, вирішували нові завдання, пов'язані з формуванням урядової політики, обмеження іноземної імміграції.

Функції генерал-губернаторів набували репресивного характеру, вони оголошували надзвичайний стан в місцевостях, де поширювалась революційна пропаганда. Це зумовило підпорядкування 1882 р. київському генерал-губернатору Чернігівської та Полтавської губерній з правом вживати надзвичайні заходи для посилення охорони державного спокою і громадського порядку.

Інститут генерал-губернаторства тривалий час тримав весь історичний регіон під пильним контролем із-за недовіри до місцевої еліти та у зв'язку з військовими і політичними подіями в Східній Європі, де зішлись ніби два світи, за кожним з яких був великий історичний досвід і традиція державного життя. Поляки хоча вже не мали власної держави, а Російська імперія володіла значним механізмом підкорення, проте їхнє протистояння тут здійснювалося протягом усього ХІХ і початку ХХ ст.

Діяльність генерал-губернаторів цього регіону зосереджувалась на адміністративно-поліцейських функціях. Поширення загальноросійських буржуазних реформ звузило об'єм влади генерал-губернаторів та привело до ліквідації дискредитованої в революційний час інституції. Київські генерал-губернатори ініціювали появу правових актів для всього Правобережжя, якими унормовували соціально-станові відносини, а спираючись на укладені за їхньою участю закони, вони змінювали соціальний статус населення, уподібнюючи його до російського, вдаючись до репресивних методів, з опертям на військову силу. Майже всі генерал-губернатори очолювали Київський

військовий округ, що значно розширювало владні повноваження цієї інституції [75].

Інтеграційним процесам, які ініціювали генерал-губернатори, уряд надавав легітимності, спираючись на офіційну ідеологію щодо обґрунтування справедливості повернення Правобережної України під російську корону. Цій доктрині підпорядковувалася діяльність наукових установ. Продемонстрована діяльністю громадівців у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства наукова схема регіонального історичного процесу призвела до його закриття. Культурна та релігійна відмінність регіону усувалася як така, що не відповідала духові російської присутності.

Вирішення «українського питання», ставлення уряду до якого визначали генерал-губернатори, мало свої особливості. На початковому етапі його зародження вони, відмічаючи його слабкість, намагалися надати йому лише антипольського спрямування. Більш значні його прояви були заблоковані Валуєвським циркуляром (1863 р.) і Емським указом (1876 р.). Українофільство було оголошене поза законом, а його представники, як і поляки, каралися і адміністративним шляхом висилалися за межі України [89].

З початком революції 1905–1907 рр. царський уряд був змушений лібералізувати свою політику і йти на економічні, політичні й національні поступки. Імператор Микола II видав низку маніфестів: «Об учреждении Государственной думы» від 6 серпня 1905 р., «Об усовершенствовании государственного порядка» від 17 жовтня 1905 р., «Об улучшении благосостояния крестьянского населения» від 3 листопада 1905 р., в яких обіцяв недоторканість особи, свободи совісті, слова, мітингів, зібрань і союзів, скликання Державної думи, без схвалення якою не міг бути прийнятий жоден закон. Але не ці законодавчі акти взяли за основу своєї діяльності генерал-губернатори. Перш за все, вони керувалися «Положением о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» від 14 серпня 1881 р., яке надавало їм надзвичайні повноваження. Так, київський генерал-губернатор В. Сухомлинов з кінця 1905 до 1 березня 1907 р. затребував з органів

прокуратури 171 слідчу справу; повернуто ж було для направлення у загальному порядку лише 63 справи. Інші 108 справ було передано до військових судів, або розглянуто в адміністративному порядку. Усього ж з листопада 1905 р. по листопад 1908 р. генерал-губернатор направив у військово-окружний суд 218 справ, у яких обвинуваченими були цивільні особи. Коли ж для суду не вистачало доказів, генерал-губернатор вирішував справу в адміністративному порядку [35, с.87].

В умовах наступу реакції, місцева влада вирішила ліквідувати ті прояви українства, що з'явилися в краї у період революційного піднесення. Наприкінці грудня 1909 р. київський губернатор О. Гірс надіслав київському генерал-губернатору Ф. Трепову конфіденційного листа відносно існування у Київській губернії українських і польських просвітницьких товариств. Охарактеризувавши діяльність «Польського союзу», «Київського польського жіночого гуртка», «Київського гуртка польських літераторів та журналістів», губернатор зазначав, що вони переслідують цілі, які «...ідуть проти історичних завдань російської державної політики у Південно-Західному краї...». Він був схвилюваний тим, що: «Значно небезпечнішою є програма «українських» товариств, які виникали протягом останніх трьох років і ставлять за мету пропаганду через місцевих жителів так званої «української мови». Товариства ці намагаються витіснити російську мову із побутового вжитку та народних аудиторій, спектаклів і концертів; наступним етапом «українського руху», передбачається завоювання школи».

12 лютого 1910 р. київський генерал-губернатор Ф. Трепов звернувся до міністерства внутрішніх справ з листом про закриття «Польського союзу», «Київського жіночого польського гуртка», «Київського гуртка польських літераторів і журналістів», Товариства «Просвіта», «Українського наукового товариства у Києві», «Українського товариства сприяння науці, літературі і мистецтву у м.Києві» та «Київського українського громадського зібрання», мотивуючи це тим, що «діяльність цих товариств направлена на посилення національної «обособленности и розни». Заступник міністра внутрішніх справ

С. Крижанівський відповів відмовою. Він рекомендував, аби губернські присутствія переглянули свої рішення про реєстрацію названих товариств. Київський генерал-губернатор звернувся за пропозиціями до підлеглих йому губернаторів. На початку лютого 1910 р. міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, в якому губернаторам наказувалося не дозволяти заснування «инородческих» товариств, зокрема українських та єврейських, незалежно від їх цілей, а також переглянути всі видані раніш дозволи і вжити відповідних заходів [35, с.88-89].

На початку ХХ ст. посада генерал-губернатора стала зайвою, оскільки генерал-губернаторство виконало свої надзвичайні завдання. Рішення про ліквідацію Київського генерал-губернаторства, підготовлене Радою міністрів і затверджене Миколою II 10 жовтня 1914 р. Причини необхідності ліквідації посади генерал-губернатора Південно-Західного краю були викладені в «Докладе по законодательному предположению об упразднении должностей киевского, подольского и волынского генерал-губернатора и степного генерал-губернатора», де зазначалось, що доцільність створення Київського генерал-губернаторства у свій час пояснювалося передусім тим, що в першій половині ХІХ ст. регіональні особливості Правобережжя були маловідомими для вищих установ, а тому довелося майже все управління краєм зосереджувати в руках однієї особи [35, с.90-91].

Таким чином, генерал-губернаторська форма управління пройшла кілька етапів становлення. Російська імперія, що постійно зростала за рахунок нових територій, знайшла в ній управлінський інструмент під час проведення місцевих адміністративних реформ. Генерал-губернатор, як намісник, був продовжувачем одноособової абсолютистської форми влади, забезпечував усіма заходами, аж до військових, втілення політичних і соціально-економічних інтересів імперії у ввірених йому в управління губерніях. Ускладнення державної організації, намагання проникнути в глибину соціальних процесів і змінити їх хід, вимагало саме такої модернізації імперського апарату управління. Напрями, форми і методи діяльності ставленика самодержця і

головного адміністратора в значній мірі визначався ступенем інтегрованості підвладної території. Соціально-економічні та політичні особливості окраїн не дозволяли імперській владі поширити на них загальноросійську систему управління. В 1830–1850-х роках у регіонах інститут генерал-губернаторства був рівноправним з міністерствами. Однак рівень реальної політичної влади генерал-губернатора був вищим за його правовий статус, особливо в першій половині XIX ст. Як намісник самодержця, він наділявся дискреційними повноваженнями, давав розпорядження на основі власного розуміння ситуації, узгоджуючи дії із загальною тенденцією та правовими нормами, що були чинними на той час у державі. З розвитком міністерської системи врядування повноваження генерал-губернатора на пряме підпорядкування царю обмежилися і в наступний період ця структура надгубернської влади була введена у систему Міністерства внутрішніх справ. Відтак відбулося звуження обсягу повноважень і функцій генерал-губернатора.

Розділ 4

Миколаївське і Севастопольське військові губернаторства та градоначальства у портових містах

1789 року, під час чергової російсько-турецької війни, при злитті річок Південний Буг і Інгул було засновано верф і місто Миколаїв. Г.О.Потьомкін загорівся ідеєю «майбутнього грандіозного адміралтейства – гнізда нового російського Чорноморського флоту». Оскільки робочих рук в адміралтействі не вистачало, за розпорядженням Г.О.Потьомкіна до Миколаївського адміралтейства у 1790 р. були приписані селища Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Знам'янка і Богданівка. Адміралтейські поселення до 1798 р. були підпорядковані Канцелярії будівництва м.Миколаєва. Потім їх передали у розпорядження Чорноморської виконавчої експедиції. Наприкінці XVIII ст. у Миколаєві були зосереджені усі інститути управління Чорноморським флотом: Чорноморське Адміралтейське правління, кадетський корпус, адміралтейські майстерні, казенна друкарня тощо [47, с.164].

У 1795 р. Миколаїв було приписано до Херсонського повіту Вознесенського намісництва, яке було засноване в цьому ж році. Місто управлялося градоначальником [46, с.37].

Указом Катерини II від 2 лютого 1784 р. засновано Таврійську область, до складу якої увійшов Кримський півострів, у тому числі і Севастополь. З перших днів Севастополь розвивався як міжнародний торговий порт. Але вже 27 травня 1794 р. в указі Катерини II адміралу М. С. Мордвінову мова йде про Севастополь виключно як військовий порт [97, с.102; 47, с.163].

З воцарінням на російському престолі у листопаді 1796 р. Павла I самотійність Чорноморського адміралтейського правління була скасована. Флот, верфі і порти на Чорному морі було підпорядковано Адміралтейській колегії. У тому ж році Вознесенське намісництво та Таврійська область були ліквідовані і відновлена Новоросійська губернія [46, с.38].

Частина земель щойно заснованої Новоросійської губернії за указом імператора від 10 березня 1797 р. була передана Чорноморському адміралтейському правлінню. Місто Севастополь у 1798 р. перейменовано в Ахтіяр. Чорноморський флот на чолі з адміралом Ф. Ф. Ушаковим відправлено у Середземне море. На початку 1801 р. Ф. Ф. Ушакова перевели на Балтійський флот, замість нього флотським начальником в Севастополі і командуючим Севастопольською ескадрою призначили віце-адмірала Павла Васильовича Пустошина [47, с.166].

За Олександра I 8 жовтня 1802 р. велика Новоросійська губернія була розділена на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. В цьому ж указі вказується на особливий статус Севастополя. Миколаїв було оголошено губернським містом. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Ольвіопольського та Тираспольського [46, с.39].

Миколаївським військовим губернатором і управляючим цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської та Таврійської губерній у 1802 р. було призначено генерал-лейтенанта Сергія Андрійовича Беклєшова. Посади градоначальника вже не існувало. В цей час, крім С. А. Беклєшова, який був військовим губернатором, Миколаєвом управляв ще й цивільний губернатор, яким у 1802–1803 рр. був дійсний статський радник і кавалер Олексій Матвійович Акулов [46, с.40].

20 травня 1803 р. в Миколаєві урочисто відкрились губернські органи правління, а в Петербурзі 15 травня 1803 р. вийшов новий указ «Про переведення губернського управління із Миколаєва в Херсон і про перейменування Миколаївської губернії на Херсонську». Миколаїв залишено у складі Херсонського повіту Херсонської губернії. Губернські органи управління 31 травня 1803 р. переїхали з Миколаєва до Херсона і там стали будувати присутственні місця [46, с.40].

Наприкінці 1803 р. С. А. Беклєшов помер, і Херсонським військовим губернатором та управляючим цивільною частиною Катеринославської і

Таврійської губернії було призначено генерала від інфантерії кавалера Андрія Григоровича Розенберга. О. М. Акулов, що займав посаду Миколаївського цивільного губернатора, став Херсонським цивільним губернатором. В цей час на флоті «Височайшим указом» від 4 серпня 1802 р. головним командиром Чорноморського флоту і портів було призначено адмірала Івана Івановича де Траверсе [48, с.95].

Оскільки Миколаїв вже не був губернським містом, а повністю підпорядковувався морському відомству, управління містом і адміралтейськими поселеннями вже у 1803 р. повністю перейшло до головного командира Чорноморського флоту і портів. 24 жовтня 1803 р. вийшов загальний для всієї імперії указ про надання морським начальникам прав військових губернаторів і присвоєння їм цієї назви. 23 лютого 1804 р. Комітет для створення флоту оголосив Севастополь головним військовим портом на Чорному морі [46, с.41].

Таким чином, міста Севастополь та Миколаїв з адміралтейськими поселеннями біля нього виявилися повністю підпорядкованими морському начальству, тому у 1805 р. було визнано доцільним до посади головного командира Чорноморського флоту і портів приєднати посаду Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, що й було зроблено розпорядженням по флоту від 20 березня 1805 р. Саме 20 березня 1805 р. в історичній літературі вважається днем заснування губернаторства.

Під началом головного командира Чорноморського флоту і портів було об'єднано всі чорноморські ескадри, порти, адміралтейства, верфі, інші підприємства морського відомства. В одну адміністративну одиницю, незважаючи на територіальну приналежність, було виділено міста та селища, пов'язані з флотом та суднобудуванням: Миколаїв, адміралтейські селища Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ, Калинівку – Херсонської, Знам'янку і Богданівку – Катеринославської, Севастополь – Таврійської губерній.

Центром військового губернаторства стає Миколаїв, де в той час знаходилось Чорноморське адміралтейське правління. Губернаторство отри-

мало назву «Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство», таке найменування воно мало до 1864 р. [47, с.171].

Населені пункти губернаторства знаходились на території Херсонської і Таврійської губерній, які в свою чергу входили до Новоросійського краю і підлягали управлінню Новоросійського генерал-губернатора.

Отож, посада військового губернатора у 1805 р. була суміщена з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів. Це вже саме по собі свідчить про всю важливість, яку царський уряд надавав вищевказаним територіям. Головний командир призначався іменним «Височайшим Указом» правительствующому Сенату і «Височайшим наказом» по флоту. У морських справах він підпорядковувався Міністерству морських сил. Головний командир повинен бути в чині не нижче віце-адмірала [46, с.46].

В залежності від успіхів чи провалів зовнішньої політики Російської імперії посада головного командира Чорноморського флоту і портів проходила трансформацію. Після поразки у Кримській кампанії за Паризьким миром (1856 р.) Росія втратила право мати флот на Чорному морі, а на Чорноморському узбережжі – воєнно-морські бази. Замість головного командира було встановлено посаду завідуючого морською частиною Миколаєва. У 1860 р. замість неї введено посаду командира Миколаївського порту. Після Лондонської конвенції (1871 р.) Росія нарешті добила скасування ганебних статей Паризького договору. На Чорноморському флоті була відновлена посада головного командира Чорноморського флоту і портів. З 1887 р. він називався головний командир флоту і портів Чорного і Каспійського морів, в його віданні знаходились всі судна Чорноморського флоту і Каспійської флотилії. Управління головного командира мало таку структуру: у Миколаєві знаходились: Канцелярія головного командира, штаб і його канцелярія, гідрографічні відділення і Чорноморське депо, медичне відділення, архів, інтендантство, Миколаївський кораблебудівельний обліковий комітет, господарський комітет морської будівельної частини, контора Миколаївського морського шпиталю; у Севастополі – контора Севастопольського порту, обліковий кораблебу-

дівельний комітет, морський шпиталь, казначейське відділення, кригскомісаріатська та обер-провіантмейстерська частини. Крім Миколаєва і Севастополя, головному командирові підлягали контора Дунайського порту та управління Херсонського порту. Комісіонери Чорноморського управління знаходились в Петербурзі, Москві, Одесі, Таганрозі, Ростові, Дубовці. Для вирішення окремих питань створювались різного роду комітети і комісії. Так, у Севастополі у свій час існували комітети для спорудження сухих доків, для будівництва нового адміралтейства тощо [46, с.47-48].

Головному командиру підпорядковувались всі чини, починаючи з віце-адмірала, що служили в Чорноморському флоті, а також корпуси морської артилерії, флотських штурманів, корабельних інженерів, вісім робочих екіпажів, які були заведені у 1827 р. Завідування ними знаходилось в руках обер-інтенданта в Миколаєві, а в Севастополі, Херсоні і Ізмаїлі – капітанів над портами. У 1851 р. було поєднано управління ластовими командами, робочими екіпажами й арештантськими ротами морського відомства. В Чорноморському флоті вони підпорядковувались обер-інтенданту, при якому існував особливий штаб. Також головному командирові підпорядковувались навчальні заклади Чорноморського флоту. В портових містах губернатор головував у особливому присутствії з портових справ.

У військовому відношенні Миколаїв належав перед 1857–1858 рр. до Дунайського, а після 1857–1858 рр. – до Південного артилерійського й інженерного округів з центром в Херсоні. Управління внутрішньої сторожі знаходилось в Херсоні, а жандармське управління, яке обслуговувало Миколаїв, – в Одесі. Постачанням припасів для військових частин Миколаєва займались Херсонський обер-провіантмейстер та Кременчуцька комісаріатська комісія. Головне управління шляхів сполучення регіону, до якого входив Миколаїв, знаходилось в Катеринославі. Одеському поштовому управлінню підпорядковувалась Херсонська губерньська поштова контора, до якої відносився Миколаїв. Миколаївські освітні та митні установи підпорядковувались Одеським митному та учбовому округам.

Частково Миколаївське військове губернаторство мало ряд установ, аналогічних губернським, причому вони не залежали від Херсонської чи Таврійської губернії. Це миколаївські статистичний комітет, особливе з міських справ присутствіє, комітети шкіл грамотності, комісія по установленню цін на життєві припаси, Миколаївська та Севастопольська квартирні комісії, Миколаївський комітет громадського здоров'я. 24 квітня 1874 р. в Миколаєві було відкрито присутствіє по війській повинності, у 1862 р. – Миколаївські городові збори, 27 червня 1874 р. – відділення мирового з'їзду, з 1875 р. до 1901 р. діяв міський розпорядчий комітет [464, с.48-51].

Влада миколаївського військового губернатора розповсюджувалась лише на території підпорядкованих йому міст і селищ, хоча як головний командир Чорноморського флоту і портів він керував портами в містах, розташованих впродовж усього узбережжя Чорного моря. Губернаторство вивели з підпорядкування управлінням Херсонською, Таврійською губерніями та Новоросійським краєм. Лише коли в зв'язку з поширенням народницького руху (кінець 70-х – 80-ті рр. ХІХ ст.) виникла загроза самодержавному ладу, уряд надав тимчасовому Одеському генерал-губернаторові право нагляду за Миколаївським військовим губернаторством [47, с.173-174].

Повноваження військового губернатора у 1805 р. були покладені на головного командира Чорноморського флоту і портів. Як головний командир він командував флотом в мирний час і в період війни, керував будівництвом кораблів. Для цієї мети він мав штаб Чорноморського флоту і контору головного командира флоту. Як військовий губернатор, він у своїх руках поєднав військову і цивільну владу, повноваження губернатора і начальника дивізії. Протягом усього періоду існування ця влада була практично абсолютна. Губернатору підпорядковувались всі державні органи управління та самоуправління, він був головою (або почесним головою) усіх благодійних організацій, товариств і фондів. Від губернатора залежало вирішення всіх, навіть дрібних господарських, питань. Йому підпорядковувались гарнізони міст, комендантські управління та військові частини, розташовані на території

губернаторства. Військовий губернатор для виконання своїх обов'язків мав канцелярію.

20 березня 1805 р., коли були суміщені посади головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, обидві посади одноразово посів французький маркіз Іван Іванович де Траверсе. В Севастополі у 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. У 1805 р. він клопотав про укріплення Севастополя з суші. У 1809 р. він запропонував обнести все місто кам'яними стінами з бастіонами і ровами. У Миколаєві військовий губернатор звернув увагу на формування місцевих органів влади. У 1806 р. тут було створено поліцейські органи. За де Траверсе було проведено докладний аналіз стану міста Миколаєва. В своєму звіті він писав, що населення міста на 1806 р. складає всього: 8480 осіб. На цю кількість жителів приходиться 5 церков, дві богадільні, 1000 домів і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів, 22 питейних будинки, 82 погребі тощо [48, с.95-102].

У 1809 р. І. І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. В цей час його обов'язки виконував віце-адмірал М. Л. Язиков, який до цього після відставки П. В. Пустошина з 1807 р. перебував на посаді флотського начальника в Севастополі. М. Л. Язиков перебував на посаді головного командира та військового губернатора також до 1816 р. 1 березня його звільнили у відставку через хворобу. На його місце 2 березня 1816 р. було призначено віце-адмірала Олексія Самуїловича Грейга, який перебував на своїй посаді до 1833 р. [46, с.56-57].

Управління губернаторством зосереджувалось в канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора у Миколаєві. 15 жовтня 1828 р. вперше затверджено її штати, які перезатвердили у 1831 р. До 1828 р. вони складались з правителя, столоначальника, по одному писарю вищого, середнього і нижнього розрядів [47, с.179].

У Севастополі флотський начальник командував портом, ескадрами, військово-морськими закладами. Офіційно він не був військовим губернатором

Севастополя. Тільки у 1829 р. для укріплення місцевої влади та в зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. у Севастополі була встановлена окрема посада тимчасового військового губернатора, який підпорядковувався Миколаївсько-Севастопольському військовому губернатору. На цю посаду було призначено Миколу Аркадійовича Столипіна.

У 1819 р. відбулися перші адміністративно-територіальні зміни стосовно адміралтейських поселень. Указом імператора Олександра I від 20 березня 1819 р. Знам'янка і Богданівка були виведені зі складу губернаторства і ввійшли до округу військових поселень 4-го Українського Уланського полку. Морському відомству мали передати селища Привольне і Станіслав Херсонського повіту, але пізніше замість них до Чорноморського адміралтейства були приписані селища Березнегувате і Висунськ. Таким чином, з січня 1820 р. губернаторство існувало у новому складі [46, с.59].

У 1825 р. адміралтейські поселення були безпосередньо підпорядковані Управлінню чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилось в Миколаєві і в свою чергу підпорядковувалось головному командирі Чорноморського флоту і портів.

У зв'язку з хворобою О. С. Грейга у 1829 р. виникла необхідність створити комітет, який би виконував обов'язки Миколаївського і Севастопольського військового губернатора і керував справами Чорноморського департаменту під час його відсутності. 10 квітня 1829 р. Грейг сповістив міністра внутрішніх справ, що керівництво комітетом доручено контр-адміралу М. О. Снаксиреву, а 11 квітня 1829 р. було видано наказ про початок діяльності комітету. Через декілька місяців робота цього комітету була призупинена, та з 14 листопада він відновив свою діяльність. Головою було призначено контр-адмірала М. М. Кумані. У 1829 р. ревізорами флігель-ад'ютантом Римським-Корсаковим та контр-адміралом Ф. Ф. Белінгаузенем були виявлені в Севастополі зловживання в галузі продовольчої справи. 3 липня 1830 р. в Севастополі спалахнуло повстання проти зловживань адміністрації під час чумного карантину. За розпорядженням тимчасового військового губернатора

М. А. Столипіна для приборкання жителів Корабельної слободи були застосовані гармати. Повстанці, доведені до відчаю, вбили М. Столипіна, а разом з ним ще декількох чиновників [46, с.64].

Після загибелі М. Столипіна та у зв'язку з хворобою Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О. С. Грейга 20 липня 1830 р. тимчасовим військовим губернатором м. Севастополя було призначено генерал-лейтенанта Тимофєєва 1-го. За період 1830–1839 рр. змінилось три флотських начальники: з 1830 р. до 1835 р. М. М. Кумані, з 1835 р. до 1837 р. контр-адмірал Й. І. Стожевський, з 1837 р. до 1839 р. О. П. Авінов. Немає ніяких відомостей про суміщення ними посади флотського начальника з посадою військового губернатора, але немає також відомостей про інших осіб, які могли бути військовими губернаторами. Тому, можливо, на думку Л. Левченко, що військовим губернатором до 1839 р. був Тимофєєв 1-й [46, с.64-65].

З 1839 р. на посаді тимчасового військового губернатора у Севастополі вже перебував генерал-лейтенант барон Ф. Ф. Розен. Але вже у 1841 р. на посаді військового губернатора було затверджено віце-адмірала О. П. Авінова, при якому було розчищено будівельний майданчик і почато будівництво Лазарєвського адміралтейства, споруджено доки. Через важку хворобу 1849 року О. П. Авінов попросив перевести його на посаду, що більше відповідала слабкому здоров'ю. З квітня того ж року його призначили членом Адміралтейств-Ради. Надалі посада виконуючого обов'язки Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора в Севастополі завжди була суміщена з посадою флотського начальника і на неї призначались чини морського відомства. О. П. Авінова замінив віце-адмірал С. П. Хрущов [46, с.65].

У 1833 р. посаду головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора зайняв М. П. Лазарєв. На той час вже сформувалась структура управління Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора та підвідомчих йому державних і станових установ і була вона такою: Канцелярія Миколаївського і Сева-

стопольського військового губернатора в Миколаєві; Канцелярія виконуючого обов'язки тимчасового військового губернатора в Севастополі; Миколаївське комендантське управління; Севастопольське комендантське управління; Севастопольське правління військового карантину; Миколаївська міська поліція; Севастопольська міська поліція; Миколаївський городовий комітет; Миколаївська міська дума; Севастопольська міська дума; Миколаївський міський магістрат; Севастопольський міський магістрат; Миколаївський сирітський суд; Севастопольський сирітський суд; Миколаївська квартирна комісія. Управлінню головного командира Чорноморського флоту і портів М. П. Лазарєву підпорядковувалось обер-інтендантство Чорноморського флоту і портів (обер-інтендант контр-адмірал Критський), якому в свою чергу підлягало Управління чорноморських адміралтейських поселень (управляючий поселеннями 7-го класу чиновник М. Іванов) [46, с.67-68].

Звіт М. П. Лазарєва за 1849 р. дає можливість охарактеризувати стан Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства середини ХІХ ст. В містах губернаторства мешкало 85930 жителів, в адміралтейських поселеннях – 12750 осіб, в т.ч. 5044 чол. В Миколаєві і Севастополі основну частину населення склали нижчі чини – всього 55955 чол. У губернаторстві їм належало 2934 будинки з 6238. Найбільшим промисловим підприємством у Миколаєві було казенне адміралтейство. Крім нього, в місті було 16 дрібних підприємств з приблизною кількістю робітників – 240 чол. Вони виробляли цеглу, свічки, пиво тощо. Всі вироби продавались жителям міста. В Севастополі взагалі не було промислових підприємств. У губернаторстві нараховувалось 426 ремісників.

У 1849 р. Миколаїв отримав 15951 руб. прибутку за рахунок податків і зборів з лавок, погребів, амбарів, складів, громадських терезів, землі, басейну питної води тощо; Севастополь – майже втричі більший прибуток: 41844 руб. Міські кошти витрачались на утримання чиновників канцелярій губернатора та міських присутственних місць, казарм, комендантського управління, поліції,

архіву, архітектора, пожежної частини, квартир для військових чинів, навчальних закладів [48, с.68-69].

Таким чином, на кінець першої половини XIX ст. в губернаторстві значно збільшилась кількість населення, воно було пов'язано, головним чином, зі службою в морському відомстві, враховуючи й жителів Чорноморських адміралтейських поселень. Кораблебудування було найбільш розвиненою галуззю промисловості, інші лише забезпечували потреби населення. Розвиток селищ йшов дуже повільно, їх стан поступово погіршувався. Це потім призвело до того, що після Кримської війни міста й селища губернаторства опинилися в більш кризовому стані, ніж вся Російська імперія.

Після М. П. Лазарєва у 1851 р. Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором призначили генерал-лейтенанта М. Б. Берха, на той момент йому виповнилося 70 років. За свою тридцятип'ятирічну службу він ні разу не командував жодним кораблем. Тому флотськими й суднобудівними справами він не цікавився, а всю Кримську війну просидів у Миколаєві. У Севастополі ж всі питання по адміралтейству вирішував начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В. О. Корнілов. До початку Кримської війни в Севастопольському адміралтействі збудували гідротехнічні споруди, набережну, будинки для чотирьох майстерень і заклали фундаменти для інших, почали будівництво лісопильного заводу. Але завершити розгорнуті заходи не вдалося [47, с.180].

Туреччина у жовтні 1853 р. розпочала нову війну з Росією. 18 листопада 1853 р. відбулася історична Синопська битва. Вона стала мотивом для Англії і Франції ввести в січні 1854 р. свої ескадри в Чорне море, а 15 березня офіційно підтримати Туреччину і оголосити війну Росії. 2-4 вересня 1854 р. в районі Євпаторії висадився 60-тисячний союзний десант, звідси він направився до Севастополя. 11 вересня основні частини російської сухопутної армії залишили Севастополь, а 12 вересня звідти виїхав О. С. Меншиков. Керівництво севастопольською обороною прийняли на себе віце-адмірالی П. С. Нахімов та В. О. Корнілов. Обов'язки флотського начальника і Севастопольського

військового губернатора виконував віце-адмірал М. М. Станюкович, якого на цю посаду було призначено ще 30 березня 1852 р. [46, с.70].

2 березня 1855 р. на посаду Севастопольського військового губернатора і флотського начальника замість М. М. Станюковича призначили віце-адмірала П. С. Нахімова. 28 березня 1855 р. йому присвоїли звання повного адмірала. П. Нахімов, крім загального керівництва севастопольською обороною, встиг за короткий термін перебування на посаді звернути увагу на міське управління, про це свідчить його лист до МВС від 13 травня 1855 р. Він пропонував віднести утримання севастопольських канцелярії військового губернатора, міської думи, магістрату, сирітського і совісного судів, поліцмейстера та поліцейської команди й інших установ на рахунок державної казни до того часу, поки надходження в міську думу почнуть покривати витрати. Адмірал пропонував також за рахунок державної казни надавати допомогу працівникам міських установ. Він просив МВС відпустити Севастопольській думі з державного казначейства «на перший раз до двадцяти тисяч руб.». Дозвіл з МВС прийшов вже після загибелі адмірала Нахімова – 30 грудня 1855 р. [46, с.71].

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані П. С. Нахімов був смертельно поранений і через два дні помер. Після його смерті керівництво севастопольською обороною перейшло до 65-річного командира 4-го піхотного корпусу генерал-ад'ютанта графа Д. Є. Остен-Сакена. Помічником начальника гарнізону міста і командиром Севастопольського порту став контр-адмірал О. І. Панфілов, а Севастопольським військовим губернатором – Ф. М. Новосільський. Пізніше Новосільський був начальником гарнізону міста Миколаєва. У жовтні 1855 р. його відкликали в Петербург і призначили головним командиром Кронштадтського порту і військовим губернатором балтійської цитаделі [46, с.71].

Миколаїв в період Кримської війни був основною тиловою базою флоту. Через нього у Крим йшли загони регулярних військ, обози з продовольством і зброєю, тут було зосереджено близько 40 тис. ополченців, які направлялись на

фронт. В адміралтействі виготовляли гарматні лафети, артилерійські снаряди тощо. Крім хворих і поранених, до Миколаєва стікались біженці з Севастополя, Керчі, Ізмаїлу, яких було понад 2 тис. родин.

У січні 1856 р. між Росією і англо-французьким блоком було укладено перемир'я. Наприкінці лютого в Парижі зібрався конгрес під егідою імператора Наполеона III. 18 березня 1856 р. Франція, Англія, Туреччина, Сардинія, Австрія, Пруссія і Росія підписали Паризький мирний договір. Чорне море стало нейтральним, Росія і Туреччина втратили права мати на ньому бойовий флот і військово-морські бази, прохід військових кораблів через Босфор і Дарданелли заборонявся.

Війна та Паризький договір 1856 р. безпосередньо вплинули на зміни в адміністративно-територіальному устрої та управлінні Миколаївського військового губернаторства. Виконуючи умови Паризького пакту, Росія змушена була скоротити Чорноморський флот. У Миколаївському і Спаському адміралтействах будівництво закладених до війни кораблів просувалося повільно, а закладка нових здійснювалася дуже рідко. У 1856 р. ліквідовано Управління головного командира Чорноморського флоту. Багатьох моряків переведено на інші флоти або звільнено у відставку. Майстрові та інші робітники почали вирушати на заробітки; підрядники і постачальники, не знаходячи ніякого сенсу у бездіяльності в Миколаєві, теж їхали з міста. Населення міста зменшувалося з кожним днем. Якщо 1850 року в Миколаєві мешкало 40838 чол., то в 1860 р. – 32174. Севастополь взагалі було зруйновано. Промисловість у місті зовсім не була розвинена. За статистичними даними, у 1857 р. в Севастополі нараховувалось 11887 жителів, з них 7048 чол. складали військові, у 1860 р. в місті було 6200 жителів, тобто в 10 разів менше, ніж до війни. Невдовзі кількість населення ще зменшилась до 4 тис. мешканців [46, с.74-77].

На адміралтейській верфі в Миколаєві підрядники були незадоволені невиконанням контрактів, у середовищі робітників почалися хвилювання, багато з них пиячило і не з'являлось на роботу. Враховуючи матеріальний стан населення, 15 лютого 1856 р. для Таврійської губернії і повітів

Олександрівського, Ростовського, Одеського, Херсонського, Тираспольського, Кагульського, Бендерського, Акерманського вийшов указ, за яким були відмінені поточні податки і припинено збирання недоїмок за минулі роки. Термін дії названих пільг тривав до 1 січня 1857 р. [48, с.77].

Олександр II у листі міністру внутрішніх справ від 16 жовтня 1856 р. дав роз'яснення з питання післявоєнного устрою Севастополя. Він писав, що у вересні було «височайше повеління про те, щоб Севастополь залишався надалі військовим портом і в підпорядкуванні морського начальства», яке «мало на меті відновити управління цим містом, що існувало до останньої війни». Завідуючим морською частиною у Миколаєві та Миколаївсько-Севастопольським військовим губернатором було призначено О. І. Панфілова, а виконуючим його обов'язки у Севастополі – П. М. Юхаріна. 24 червня 1856 р. контр-адмірал П. Юхарін рапортував О. Панфілову: «вступив у відправлення посад командира Севастопольського порту і військового губернатора Севастополя», «прошу Ваше Превосходительство наказати відправити негайно з Миколаєва сюди всі присутственні місця, як морського відомства, так і цивільної частини». У липні в Севастополь направили евакуйовані під час війни до Миколаєва штаб і канцелярію командира порту, комісію військового суду, кригс-комісаріатську та обер-провіантмейстерську частини, казначейство, канцелярію військового губернатора, поліцію і пожежну команду, настоятеля адміралтейського собору зі свитою. 30 липня 1856 р. Юхарін передав справи контр-адміралу Ф. Д. Бартенєву, але 24 вересня 1856 р. той захворів, і на цю посаду знов заступив Юхарін [46, с.78].

3 серпня 1856 р. віце-адмірал О. І. Панфілов віддав наказ підняти прапор у Північній частині міста. 26 серпня 1856 р. на посаду завідуючого морською частиною в Миколаєві і військового губернатора Миколаєва і Севастополя було призначено Г. І. Бутакова. Бартенєв повернувся на свою посаду лише 7 лютого 1857 р. В цих кадрових переміщеннях мав місце поділ влади: П. М. Юхарін був командиром Севастопольського порту (флотським начальником), а Ф. Д. Бартенєв – комендантом і військовим губернатором Севастополя. Командиром

Севастопольського порту призначили віце-адмірала П. Ф. Мессера, який вказав Бутакову, що суміщувати посади коменданта і військового губернатора незручно. Він наполягав на колишньому суміщенні посади військового губернатора і командира Севастопольського порту, бо Севастополь – місто воїнське, і все тут повинно бути підпорядковане морському начальству [46, с.78].

Після Мессера в Севастополі у 1857 р. виконуючим обов'язки військового губернатора став віце-адмірал П. М. Вукотич. 26 травня 1858 р. виконуючим обов'язки військового губернатора в Севастополі був призначений контр-адмірал П. І. Кислинський, поліцмейстером – Бертъе де-Ла-Гард. Невдовзі виникли певні ускладнення у взаємовідносинах Севастополя і Миколаєва. У вирішенні різних питань Севастопольський військовий губернатор все більше звертався до Новоросійського генерал-губернатора. 7 листопада 1858 р. Олександр II повелів: «Севастопольському військовому губернатору спілкуватися з цивільних справ безпосередньо з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором». Але питання, що заслуговували на особливу увагу, повинні були вирішуватись при безпосередній участі Миколаївського військового губернатора. Посади командира Севастопольського порту і військового губернатора все ж таки були відокремлені [46, с.79].

У лютому 1860 р. Севастополь віднесли до портів другого розряду, а 7 жовтня 1864 р. в «заштатному місті Севастополь» скасували посаду військового губернатора. Севастополь з Херсонеським півостровом і Північною стороною увійшов спочатку до складу Сімферопольського, а потім – Ялтинського повіту Таврійської губернії. У 1865 р. всі присутственні місця Севастополя на підставі рішення Державної ради передали таврійському губернському начальству. Миколаївсько-Севастопольське військове губернаторство з цього року почало називатись Миколаївським [464, с.79-80]. Значення Севастополя не відповідало новому, більш низькому, статусу міста. Тому 1873 року Севастополь став градоначальством [38, с.78-80].

Незадовго перед призначенням нового миколаївсько-севастопольського військового губернатора, яким став Б. О. фон Глазенап, 27 січня 1860 р. було затверджене нове Положення по морській частині: «Загальне формування управління морським відомством». На чолі Миколаївського порту, який оголошувався головним на Чорному морі, став головний командир порту, в підпорядкуванні якого знаходились всі кораблі, судноверфі, заводи, майстерні, склади, установи, а також розквартировані на території порту стройові військові частини. Він відповідав за організацію всіх видів забезпечення кораблів і суден, приписаних до порту, його оборону, підтримання порядку, був начальником гарнізону. Підлягав він генерал-адміралу, а з берегових справ – керуючому Морським міністерством. Управлінню військового губернатора підпорядковувались канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора в Миколаєві і Севастополі (до 1864 р.), поліція, присутственні місця, комендантське управління та Управління чорноморських адміралтейських поселень [46, с.80-81].

З 1 червня 1862 р. в Миколаєві почала свою діяльність митниця. У 1869 р. в комерційному порту відкрилась закордонна митниця 1-го класу. Якщо в 1862 р. до Миколаєва прибуло тільки 9 іноземних суден, то в 1867 р. – 211. Найбільшого розмаху набула хлібна торгівля. Економічному розвитку губернаторства заважала відсутність залізничного та пароплавного сполучення з іншими містами країни, поштово-телеграфного зв'язку, необхідно було заснувати лоцманські станції у Миколаєві та Очакові [46, с.82-83].

15 липня 1861 р. разом з ліквідацією кріпацтва «Височайше затвердженою думкою Державної ради» було скасовано залежність чорноморських адміралтейських поселень від морського відомства, а поселянам надано право зараховуватись в міські або сільські стани на підставі загальних законів. Були утворені Богоявленсько-Покровська, Воскресенсько-Калинівська, Березнегувато-Висунська приміські думи. Приміське поліцейське управління знаходилось в підпорядкуванні міської поліції Миколаєва [46, с.84-85].

У 1895 р. в Миколаєві діяло 12 консульств: нідерландське, датське, шведське і норвезьке, бельгійське, британське, німецьке, турецьке, італійське, грецьке, австро-угорське, французьке [46, с.89-91].

8 травня 1871 р. указом імператора адмірал Б. О. фон Глазенап був призначений членом Адміралтейств-Ради, а на посаду головного командира Миколаївського порту і Миколаївського військового губернатора призначили генерал-ад'ютанта віце-адмірала М. А. Аркаса. На цей момент губернаторство складалось з Миколаєва, шести передмість і п'яти хуторів. На території губернаторства проживало 73681 чол., з них у Миколаєві – 52318 чол., в Березнегуватуму і Висунську – 7819 чол., Богоявленську і Покровську – 5797 чол., Воскресенську і Калинівці – 4899 чол., на хуторах Аверін, Кулебякін, Водопій, Мішков, Погорілов – 2848 чол. У 1870 р. промисловість була представлена 22-ма приватними і казенними заводами і фабриками, працювало 796 ремісників. Але вже через два роки в губернаторстві діяло 115 заводів і фабрик, на яких працювало 1224 робітники, сума виробництва складала 964360 руб. В місті і пригородах було 59 навчальних закладів, в них працювало 208 вчителів, навчалось 2760 дітей. В Богоявленську, Покровську, Воскресенську і Калинівці існувало по 1 школі грамотності, в Березнегуватуму – 2, у Висунську школа не працювала через капітальний ремонт будинку. Жителі пригородів і хуторів займалися сільським господарством, землеробством, тваринництвом, городництвом [46, с.91].

На часи Аркаса припали останні адміністративно-територіальні зміни в Миколаївському губернаторстві. 19 травня 1874 р. виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ генерал-лейтенант Шидловський звернувся до М. Аркаса з пропозицією застосувати до колишніх адміралтейських поселень «Городове положення» 1870 р. Згідно з указом від 13 травня 1877 р. і наказом Миколаївського військового губернатора від 8 червня 1877 р. передмістя Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Березнегувате і Висунськ були перейменовані в посади, виведені з управління Миколаївського військового губернатора і підпорядковані Херсонській губерній адмі-

ністрації. Таким чином, в Миколаївському військовому губернаторстві залишилися тільки саме місто та хутори, розташовані на приміській землі.

Після добровільної відставки М. А. Аркаса, 1 січня 1881 р. на посаду Миколаївського військового губернатора і головного командира Чорноморського флоту і портів призначили М. П. Манганарі. 14 січня 1881 р. він доповідав імператору про вступ на посаду і стан справ у губернаторстві. В цей час Миколаївське військове губернаторство перебувало під пильним наглядом тимчасового Одеського генерал-губернатора [46, с.95, 97-98].

З початку 80-х рр. ХІХ ст. Морське міністерство в зв'язку зі зміною політичного курсу, відставкою великого князя Костянтина Миколайовича звернуло свою увагу на будівництво панцерного флоту, реконструкцію Миколаївського адміралтейства. 11 січня 1882 р. головним командиром і військовим губернатором Миколаєва призначили віце-адмірала О. О. Пещурова. На початку 1885 р. були затверджені нова структура та штати морського відомства, флотів і портових установ, за якими морські сили Чорного і Каспійського морів були об'єднані під єдиним командуванням. Миколаїв зберіг за собою статус головного порту, в ньому було розташоване Головне управління Чорноморського і Каспійського флотів. Головний командир флоту і портів Чорного і Каспійського морів отримав права Миколаївського військового губернатора [46, с.98-99].

У 1890 р. О. О. Пещурова призначили членом Державної ради. Замість нього був призначений Р. А. Гренквіст, але 7 грудня 1890 р. він раптово помер. Виконуючим обов'язки військового губернатора став контр-адмірал С. П. Тиртов, а 1 січня 1891 р. головним командиром і військовим губернатором було призначено М. В. Копитова.

Миколаївське військове губернаторство на 1 січня 1891 р. за площею займало 17335 десятин 576 сажнів. Населення складало 76578 осіб, з яких у місті проживало 39865 чол. і 32271 жін., в міських хуторах – 2253 чол. і 2189 жін. [46, с.100].

З 13 травня 1891 р. (за іншими даними 17 червня 1891 р.) об'єднане командування флотами, яке проіснувало понад шість років, було розділене. Управління Каспійською флотилією розмістили в Баку. Посада Миколаївського військового губернатора знов поєднувалась з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря. У 1895–1896 рр. управління Чорноморського флоту та військовий флот було переведено з Миколаєва у Севастополь. М. В. Копитов з жалем писав, що переведення до Севастополя представництва головного командира флоту і портів Чорного і Каспійського морів, управління флотом, а також скорочення робіт в адміралтействі, де місцеве населення отримує до 1 млн. руб. заробітної платні, поставить місто в дуже важкі умови. Торгове, промислове і робітниче населення міста буде доведено до повного розорення, а міське управління поставлене в безвихідне становище, навіть по виконанню обов'язкових функцій, як-то: розквартирування військ, утримання поліції, пожежної команди, міських закладів. Своєю діяльністю на посаді Миколаївського військового губернатора він намагався запобігти занепаду міста і сприяв розвитку промисловості, торгівлі, освіти та в різних інших напрямках, не пов'язаних з військово-морською справою [46, с.101-106].

Останні два роки (з 8 травня 1898 р.) на посаді Миколаївського військового губернатора перебував С. П. Тиртов. При Тиртові продовжувалося посилення флоту за рахунок закладки і продовження будівництва нових кораблів, зокрема панцерників «Князь Потьомкін Таврійський», «Ростислав», кількох міноносців. Згідно з указом імператора від 5 червня 1900 р. в Миколаєві було введено градоначальство. Посаду градоначальника було поєднано з обов'язками командира Миколаївського порту; його канцелярію перейменували в Канцелярію градоначальника. Градоначальнику надали право завідування всіма урядовими установами на загальних підставах. Миколаївське військово-губернаторство виконало свою роль і було реорганізоване в градоначальство [46, с.109-110].

Градоначальства займали своєрідне місце в системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії. Вони були покликані вирішувати специфічні проблеми причорноморського регіону. Швидкий розвиток сільського господарства і торгівлі вимагали заснування нових чи відновлення старих портових міст півдня Російської імперії (Херсон, Миколаїв, Феодосія, Євпаторія), то уряд розробив і здійснив заходи, спрямовані на захист і економічне освоєння нових земель. Одночасно уряд керував проведенням робіт з будівництва нових чи реконструкції старих фортець і оборонних споруд, під захистом яких селилося цивільне населення. Надалі ці поселення переростали в міста (Севастополь, Одеса, Керч-Єнікале, Ізмаїл) [36, с.83-91].

Вже в указі Олександра I 1802 р. щодо необхідності призначення особливого градоначальника у портові міста Півдня Російської імперії серед важливих чинників такого кроку визначалися: необхідність контролю за діяльністю та сприяння вирішенню справ у магістраті, опікування торгівлею і мореплавством, нагляд за всіма місцевими громадськими установами, захист жителів градоначальства, «доставление обывателям всякого пособия и защиты». За висновком уряду особливої уваги потребував Одеський магістрат. Тому в іменних указах щодо градоначальництва Ришельє наголошувалося на тому, що він повинен у першу чергу звернути увагу на стан справ у магістраті. Серед безпосередніх обов'язків градоначальника визначалося: керувати всіма урядовими установами, у тому числі і громадськими. Подібні вказівки щодо нагляду за магістратами отримали таганрозький, феодосійський, керч-єнікальський, ізмаїльський градоначальники.

Часом градоначальники намагалися узурпувати всю владу в місті. Так, ізмаїльський градоначальник С. О. Тучков звернувся до магістрату з розпорядженням щодо підпорядкування йому всіх установ градоначальства [37].

Функції градоначальників сформувалися переважно до 30–40-х рр. XIX ст. Під час правління Миколи I обов'язки градоначальників розширилися, доповнилися і стали більш чіткими. В «Своде законов Российской империи»

вони підрозділяються за чотирма основними напрямками: міське управління, поліцейський нагляд, розвиток торгівлі, судові органи.

В «Своде законов» станом на 1833 р. встановлювалося в Російській імперії лише 4 градоначальства: Одеське, Таганрозьке, Керч-Єнікальське та Ізмаїльське. Якщо Одеське градоначальство складалося лише з міста Одеси, то до Таганрозького входили міста: Таганрог, Ростов (Ростов-на-Дону), Нахичевань і Маріуполь з прилеглими до них землями на березі Азовського моря. Керч-Єнікальське градоначальство охоплювало «весь Керченский округ, простирается по берегам Черного и Азовского морей от мыса Елкен-Кале в непрерывном направлении через Керчь до западных границ Ногайских земель. Оному подчиняется и пристань на Обыточной косе». До складу ж Ізмаїльського градоначальства входили міста Ізмаїл, Рені та Кілія, а також 9 населених пунктів (у т.ч. Вилкове) [12, с.513-516].

Внаслідок реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. частина функцій градоначальників була передана органам міського самоврядування (управління міським господарством, питання, пов'язані з розвитком на території градоначальств охорони здоров'я, освіти, промисловості, внутрішньої торгівлі; збором повинностей). У той же час на градоначальників покладалися контрольні функції стосовно міських дум і управ. Міське положення почало діяти на території Одеського і Керч-Єнікальського градоначальств з кінця 1872 р., Севастопольського і Таганрозького – з середини 1873 р.

Унаслідок проведення контрреформи в Російській імперії було прийнято нове «Міське положення» 1892 р., що збільшувало функції градоначальників з контролю над органами міського самоврядування. На перше місце в діяльності градоначальників аж до 1917 р., у зв'язку з загостренням внутрішньополітичного становища в країні, виходять адміністративно-правоохоронні функції [38, с.78-80].

За 114-літній період існування градоначальств на півдні України, обов'язки градоначальників виконували 77 осіб. З них 56 чоловік були військовими. Більшість градоначальників належали до чиновників ІV класу

«Табелі про ранги». З 1803 до 1856 рр. градоначальниками ставали службовці з різних відомств, але з 1856 до 1909 рр. в усі градоначальства півдня України (крім Одеси) призначалися винятково адмірали [36].

В адміністративному управлінні градоначальники були поставлені вище всіх посадових осіб (як цивільних, так і військових) на підвідомчій їм території, наглядали за всіма адміністративними установами і посадовими особами, були зобов'язані надавати Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору (1822–1874 рр.) і міністру внутрішніх справ докладні щорічні звіти про стан справ у градоначальстві [38].

Отже, окремі міста Північного Причорномор'я, які розглядалися як південні ворота Російської імперії в Європу, важливі центри зовнішньої торгівлі були виділені з-під влади губернаторів і перетворені в градоначальства. У той же час, виходячи з потреб розвитку військового флоту і суднобудування було створено військове губернаторство, яке спершу охоплювало міста Миколаїв з приміськими поселеннями та Севастополь, а після Кримської війни – лише місто Миколаїв з розташованими на його землі хуторами. Згодом військове губернаторство було реорганізовано в градоначальство.

Висновки

Територія Наддніпрянської України увійшла до складу Російської імперії трьома великими частинами (Лівобережжя зі Слобожанщиною, Правобережжя, Південь). Особливості входження регіонів до складу імперії та відмінності їхнього соціально-економічного розвитку (кожен регіон мав місцеву еліту, стосунки якої з владою склалися по-різному) впливали на запровадження нового адміністративно-територіального устрою. Віддаленість кордонів від столиці, слабкість зв'язку або й відсутність комунікацій викликали невпевненість у можливості утримати приєднані землі. Важливу роль у формуванні нової адміністративної системи відігравав різний ступінь самоврядності неросійських народів, релігійно-культурні, світоглядні переконання місцевого населення, в тому числі колоністів, яких затребувала імперія, а також природно-географічний фактор розміщення українських земель.

Становлення нової системи адміністративно-територіального устрою розпочалося за правління Катерини II, за якої власне і були приєднані до монархії Романових Північне Причорномор'я та Правобережна Україна. Реформування адміністративно-територіального устрою проводилося Павлом I та Олександром I на початку його правління. У першій половині XIX ст. суттєвих адміністративно-територіальних змін не відбулося, а реформування торкалися головним чином адміністративного апарату. Основним змістом політичного життя на українських землях стала їхня інтеграція у державну систему Російської імперії.

Так, кожне з генерал-губернаторств створювалося у різний час з метою швидкої уніфікації управління й підпорядкування загальноросійським законам. Малоросійське генерал-губернаторство, створене на початку XIX ст., мало яскраві регіональні відмінності, але в результаті інтеграційного розвитку регіон першим був позбавлений соціальних особливостей та переведений під єдине

централізоване управління. На Півдні України генерал-губернаторство створювалося дещо пізніше, та після проведення буржуазних реформ і виконання завдань інтеграції майже за однаковий проміжок часу з Малоросійським, було ліквідоване. Київське генерал-губернаторство створювалося з подібною метою, але спротив місцевої еліти подовжив період його функціонування. Саме тому період функціонування Київського генерал-губернаторства (82 роки) виявився значно довшим у порівнянні з Малоросійським (54 роки, у т. ч. 21 рік існувало як Чернігівське, Полтавське і Харківське генерал-губернаторство) та Новоросійським і Бессарабським (52 роки).

Канцелярія генерал-губернатора мала статус вищої наглядово-управлінської регіональної установи, яка функціонувала в особливих умовах і набувала значення, як центр зосередження регіональної влади на підконтрольній території. Вона контролювала політичний і економічний розвиток, культурне життя в регіоні.

Ліквідація залишків колишнього устрою та державницьких традицій на різних територіях, приведення адміністративно-політичної системи у відповідність до загальноімперської засвідчили, що ця мета була реалізована. І оскільки після цього царський уряд перестав розглядати певний регіон як особливу політико-адміністративну одиницю то відразу з'являвся царський указ про ліквідацію відповідного генерал-губернаторства.

Генерал-губернаторська форма управління набула в Україні політико-адміністративного характеру і яскраво продемонструвала труднощі інтеграційних процесів, що їх переживала Російська імперія. Діяльність цієї установи на території України відрізнялась за своєю суттю, напрямками діяльності від тих, що діяли в інших окраїнних регіонах. Генерал-губернаторська влада була органічною в системі поліцейсько-бюрократичного управління, вона навіть більше, ніж звичайні органи в державі, відповідала імперським методам приєднання територій. Українські регіони поступово були введені в загальноросійську систему державного життя, але, як засвідчила історія, інтеграція не набрала завершального характеру.

Важко переоцінити значення градоначальств як адміністративних одиниць, що виникали у складних умовах приєднання і господарського освоєння земель Північного Причорномор'я. Вони зіграли позитивну роль у розвитку портових міст півдня України, сприяли їх економічному, культурному, соціальному розвитку.

Особливий статус мало Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство, яке було створене із стратегічних міркувань. Це була воєнізована адміністративно-територіальна одиниця, головним завданням якої було забезпечення боєздатності Чорноморського флоту.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Манифест «Об учреждении Министерств». 8 сентября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27 : 1802–1803. № 20406. С. 243–248.
2. О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30 ноября 1796 г. Именной, данный Сенату // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 : С 6 ноября 1796 по 1798. № 17594. С. 212–213.
3. О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. 29 августа 1797 г. Высочайше утвержденный доклад Сената // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 : С 6 ноября 1796 по 1798. № 18117. С. 706–710.
4. О непреступлении губернаторам пределов власти, назначенных им законам. 16 августа 1802 г. Указ именной, данный Сенату // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27 : 1802–1803. № 20372. С. 221–222.
5. О подтверждении Управляющим Губерниями, дабы они, по силе 1802 г. августа 6 дня указа, управляли Губерниями посредством Губернских Правлений. 21 августа 1816 г. Сенатский, по положению Комитета Министров // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 : 1815–1816. № 26407. С. 996–997.

6. О пространстве и пределах власти губернаторов. 22 июля 1866 г. Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 28 октября // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1868. Т. 41. Отд. первое : № 43501. С. 953–954.

7. Об устройении Воронежской Губернии и об отчислении к к оной селений. 29 августа 1797 г. Высочайше утвержденный доклад Сената // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 : С 6 ноября 1796 по 1798. № 18116. С. 702–706.

8. Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. Именной указ, данный Сенату // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1838. Т. 12. Отд. первое : 1837. № 10303. С. 361–439.

9. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. 1 января 1864 г. Именной указ, данный Правительствующему Сенату 1 января 1864 года, опубликованный 8-го того же января // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. Т. 39. Отд. первое : 1864. № 40457. С. 2–14.

10. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия. Положение Комитета Министров, Высочайше утвержденное 14 августа 1881 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Санкт-Петербург, 1885. Т. 1 : Со дня возшествия на престол государя императора Александра Александровича по 31 декабря 1881 года. № 350. С. 261–266.

11. Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. Именной указ, данный Сенату // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1846. Т. 20. Отд. первое : 1845. № 18580. С. 16–60.

12. Свод законов Российской империи, повелением гос. имп. Николая Павловича составленный. Т. 2 : Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 2 : Учреждения губернские. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. [6], 1937, IV с.

Монографії та статті

13. Бармак М. В. Губернатор в системі державної служби Російської імперії (XVIII – перша половина XIX ст.) // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2005. № 3. С. 147–156.

14. Бармак М. В. Казенні палати в системі управління Російської імперії (на матеріалах Київської, Подільської та Волинської губерній) // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Київ : ІВЦ «Політехніка», 2006. Вип. 21. С. 3–11.

15. Бармак М. В. Легітимація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол. : М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2014. Вип. 1, ч. 2. С. 10–16.

16. Бармак М. В. Порядок надання чинів і призначення на посади цивільної служби в Російській імперії (XVIII – перша половина XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2006. Вип. 1. С. 171–176.

17. Бармак М. В. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2006. Вип. 4. С. 121–129.

18. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX) : монографія. Тернопіль : Астон, 2016. 392 с.

19. Бармак М. В., Красівський О. Я. Шляхетське та дворянське самоуправління на території Київської, Подільської та Волинської губерній в першій половині XIX ст. // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2005. № 4. С. 489–498.

20. Бармак М., Джурина С. Генерал-губернатор у системі регіонального управління правобережними українськими землями (1825–1856) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль : [ТНПУ], 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 3–8.

21. Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців / пер. з франц. Зої Борисюк) // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 48–68.

22. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з франц. Зої Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

23. Богачик Т. С. Адміністративний устрій та органи управління Північної Бессарабії в дореформений період // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 232–239.

24. Богачик Т. С. Функціонування органів судово-поліцейської влади Північної Бессарабії в дореформений період (1812–1868 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17 : На пошану професора В. П. Газіна. С. 179–185.

25. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : Основи, 1994. 168 с.

26. Вовк О. Звід місцевих законів західних губерній 1837 року – пам'ятка муніципального права України // Часопис Київського університету права. 2020. Вип. 4. С. 47–52. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.06> (дата звернення: 20.07.2023).

27. Галь Б. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В.Левашова) // Схід-

Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 9–10: Patria / за ред. Володимира Кравченка. С. 177–207.

28. Гаухман М. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі // Дриновський збірник. 2011. Том 4. С. 141–150.

29. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / пер. з англ. Юрія Олійника. Київ : Критика, 1999. 383 с.

30. Грукач В. О. Законодавчі ініціативи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова та їх імплементація у Південно-Західному краї // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 34–42.

31. Грукач В. О. Зміна курсу політики влади на Правобережній Україні у другій чверті XIX ст. // Наукові записки з української історії. 2012. Вип. 31. С. 22–28.

32. Грукач В. О. Історико-правові джерела про діяльність органів влади Російської імперії та місцевого управління у Правобережній Україні у XIX ст. // Правові реформи в Україні: досвід, проблеми, перспективи: збірник матеріалів підсумкової науково-практичної конференції, 29 квітня 2013 р. : у 2 ч. Ч. 1. Київ : НАВС, 2013. С. 96–97.

33. Грукач В. О. Правові засади діяльності органів місцевої влади Правобережної України у XIX – на початку XX століть // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. Ужгород : Гельветика, 2013. Т. 1. Вип. 21, ч.1. С. 30–33.

34. Грукач В. О. Створення й особливості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування в Київському генерал-губернаторстві у XIX ст. // Актуальні проблеми політики : [зб. наук. праць]. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2014. Вип. 51. С. 456–463.

35. Грукач В. О., Ткаченко Т. В. Правові засади функціонування Київського Генерал-Губернаторства на початку ХХ ст. // Наукові записки з української історії. 2019. Вип. 46. С. 85–92.

36. Дмитриев В. В. Деятельность градоначальств юга Российской империи // Культура народов Причерноморья. 2001. № 21. С. 83–91.

37. Дмитриев В. В. Из истории деятельности Измаильского градоначальства (1830–1856 гг.) // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. Симферополь : Крымский научный центр национальной академии наук и министерства образования и науки Украины, Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, Межвузовский центр «Крым», 1999. № 7. С. 81–83.

38. Дмитрієв В. В. Діяльність Севастопольського градоначальства (1873–1900 рр.) // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : УНІСЕРВ, 2000. № 6. С. 78–80.

39. Добржанський С. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Чернівці : ТОВ «Друк Арт», 2021. 452 с.

40. Калініч Т. Д. Зміни територіального устрою Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 12. С. 222–230.

41. Карпова А. В. Херсонська губернія в архівних документах: (Структура управління. Архів. Фонди. Персоналії) // Південний архів: іст. науки. Херсон, 2003. Вип. 12. С. 142–146.

42. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини (1760–1830). Київ : Основи, 1996. 317 с.

43. Левченко Л. Л. Адміністративно-територіальний устрій та управління у Миколаївському військовому губернаторстві у ХІХ ст. // Наукові праці

історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. VII. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. С. 132–139.

44. Левченко Л. Л. Вплив Миколаївського морського торгового порту на економіку Миколаєва XIX – початку XX століття. Частина 1 // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2019. Вип. 20. С. 42–57.

45. Левченко Л. Л. Вплив Миколаївського морського торгового порту на економіку Миколаєва XIX – початку XX століття. Частина 2 // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2020. Вип. 21. С. 56–69.

46. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) : Навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

47. Левченко Л. Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: історія створення та засади функціонування // Регіональна історія України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 161–183.

48. Левченко Л. Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // Український історичний журнал. 2000. № 6. С. 94–102.

49. Мацузато К. Валентина Шандра. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. Функції, структура, архів. Київ : Держ. ком. архівів України, 2001 // *Ab Imperio*. 2002. № 2. С. 605–616.

50. Мацузато К. Генерал-губернаторства в Російській імперії: от етнічного к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства Сборник статей / редак. и сост.: И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 427–458.

51. Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. Київ : Критика, 2002. Вип. 7. С. 69–82.

52. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця : Велес, 2001. 192 с.

53. Мельничук О. Ф. Губернська управа в системі адміністративного апарату на Поділлі у другій половині XIX ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2002. Вип. 4. С. 33–37.

54. Ніколайчук Д. Київська губернська адміністрація (1797–1917 рр.): функціонування та кадровий склад. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. 335 с.

55. Панфьорова М. А. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. VIII. С. 119–127.

56. Романцов О. В. Впровадження посади Київського військового губернатора (1797–1812 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 15. С. 143–147.

57. Романцов О. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Регіональна історія України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 205–217.

58. Романцов О. В. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.): монографія. Київ : Інститут історії України, 2017. 268 с

59. Рудакова Ю. К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 роках // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія. 2005. Т. 41 : Історичні науки. С. 4–12.

60. Самойленко О. О. Звід законів Російської імперії – пам'ятка юридичної думки XIX століття // Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 65–71. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_10 (дата звернення: 17.07.2023).

61. Скрипник А. Ю. Адміністративно-територіальний устрій та органи державного управління Подільської губернії на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. С. 381–390.

62. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX – на початку XX ст.: Історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Вид-во Інституту історії України НАНУ, 2003. Вип. V. С. 17–23.

63. Скрипник А. Ю. Діяльність органів губернської адміністрації Поділля в добу революції 1905–1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. Вип. 32. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 163–170.

64. Скрипник А. Ю. Подільський губернатор О. О. Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Вид-во Інституту історії України НАНУ, 2004. Вип. VII. С. 247–256.

65. Сусликов В. Є. «Повне зібрання законів Російської імперії» як історико-правове джерело: проблема повноти та репрезентативності // Правовий часопис Донбасу. 2019. № 2. С. 38–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pprd_2019_2_7 (дата звернення: 17.07.2023).

66. Філінюк А. Г. Зовнішня політика Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та її вплив на геополітичне положення Правобережної України // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 13. С. 62–73.

67. Церковна В. Г. Адміністративно-територіальне управління землями Бессарабії (1812–1828 рр.) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2008. Вип. 24. С. 19–22.

68. Шандра В. С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. 2009. Вип. 3. С. 191–204.

69. Шандра В. С. Вдячне слово до професора Мацузато, але все-таки – для чого ж створювалися генерал-губернаторства у Російській імперії? // Український гуманітарний огляд. 2002. Випуск 8. С. 159–164.

70. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.

71. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.

72. Шандра В. С. Донеччина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2015. 77 с. (Студії з регіональної історії: степова Україна).

73. Шандра В. С. Законодавчі акти Російської держави до історії Новоросійського генерал-губернаторства // Студії з архівної справи та документознавства. 1998. Т. 3. С. 82–90.

74. Шандра В. С. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1822–1874): структура, особовий склад, архів // Архіви України. 2001. № 3. С. 39–64.

75. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ : УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. 144 с.

76. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): структура, штатний розпис, архів // Студії з арх. справи та документознавства. 1999. Т. 4. С. 103–109.

77. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816–1834) (1) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 79–90.

78. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816–1834) (2) // Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 78–88.

79. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. Київ : [Держ. Ком. Архівів України], 2001. 356 с.

80. Шандра В. С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823–1854) // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 91–103.

81. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 12. С. 20–24.

82. Шандра В. С. Становлення і розвиток генерал-губернаторської форми управління в Російській імперії першої половини XIX ст. // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. 2001. Вип. 3. С. 481–500.

83. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: людність та імперії / НАН України, Інститут історії України; Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ : Академперіодика, 2022. 436 с.

84. Shandra V. Governor-Generals of Southern Ukraine: Formation and Implementation of Development Policy in the 1770s – 1880s // Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries / Evrydiki Sifneos, Valentyna Shandra and Oksana Yurkova (eds.). Rethymnon, Crete : Centre of Maritime History, Institute for Mediterranean Studies – Foundation of Research and Technology, 2021. P. 84–105 (Black Sea History Working Papers, volume 2).

85. Щербак Н. О. Адміністративні органи та дворянське самоуправління у Правобережній Україні в першій третині XIX ст. // Публічне право. 2019. № 1. С. 49–55.

86. Щербак Н. О. Вплив «польського фактора» на формування політики царського уряду на Правобережжі України (XIX – поч. XX ст.) // Над Дніпром і Віслою. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.», Київ, 5 листопада 2003 р. / упор. А. Чайковський, В. Топольські. Київ : [б. в.], 2004. С. 3–9.

87. Щербак Н. О. Джерела до вивчення діяльності царської адміністрації в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірка наукових праць. 2001. Вип. 4. С. 206–211.

88. Щербак Н. О. Малодосліджені джерела вивчення діяльності царської адміністрації в українських губерніях в XIX – на початку XX століття // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя до дня народження проф. В. І. Стрельського. Київ : УДНДІ архівної справи та документознавства, 2001. С. 206–211.

89. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ : ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.

90. Щербак Н. Петро Валуєв: слід в історії // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 16. С. 70–74.

91. Щербак Н. О. Правобережна Україна в державно-правовій системі Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 288–297.

92. Щербак Н. О., Грукач В. О. Законодавчі ініціативи генерал-губернаторів Південно-Західного краю в другій половині XIX ст. // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 349–355.

93. Щербак Н. О., Яцишин М. М. Особливості діяльності царської адміністрації на правобережжі України в першій половині XIX ст. // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 294–303.

94. LeDonne John P. Administrative regionalization in the Russian empire 1802–1826 // Cahiers du monde russe. 2002. Vol. 43. P. 5–34. DOI : <https://doi.org/10.4000/monderusse.8478>.

95. LeDonne John P. Russian governors general, 1775–1825. Territorial or functional administration? // Cahiers du monde russe. 2001. Vol. 42. P. 5–30. DOI : <https://doi.org/10.4000/monderusse.8433>.

96. Thaden Edward C., Forster Thaden Marianna. Russia's western borderlands, 1710–1870. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1984. XI, 278 p.

Довідкова література

97. Административно-территориальные преобразования в Крыму, 1783–1998 гг. : Справочник / предс. ред. колл. С. А. Ефимов. Симферополь : Таврия-Плюс, 1999. 459 с.

98. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795–2006 роки : довідник / Житомирська обласна державна адміністрація ; Державний архів Житомирської області ; І. О. Рафальський (голова ред. кол.), Р. Ю. Кондратюк (упоряд.). Житомир : Волинь, 2007. 619 с.

99. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / за заг. редакцією В. Г. Яцуби ; вид. 2-ге, випр. і доп. Київ : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002. 270 с.

100. Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність / Хмельницька обласна держ. адміністрація ; Хмельницька обласна рада ; Хмельницький центр підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ і організацій ; Державний архів Хмельницької області ; В. А. Смолій (ред.). Хмельницький : [б.в.], 2005. 400 с.

101. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы : Харьковский биографический словарь. 2-е изд., испр. и доп. Харьков : Б. и., 1997. 164 с.

102. Рихтер Д. Административное деление России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Санкт-Петербург, 1899. Т. 54. С. 211–213.
103. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / Інститут громадян. сусп-ва ; за ред. А. Ткачука. Київ : ІКЦ «Леста», 2007. 116 с.
104. Ткачук А., Ткачук Р., Ганущак Ю. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907–2009 роки. Київ : ІКЦ «Леста», 2009. 128 с.
105. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун; предисл., прилож. А. В. Морозовой. Чернигов : РИК «Деснянська правда», 2006. 200 с.
106. Шандра В. С. Бибиков Дмитро Гаврилович // Довідник з історії України: А-Я. Вид. 2-ге, допрац. і доповнене. Київ : Генеза, 2001. С. 63.
107. Górak A., Latawiec K. Russian Governors in the Kingdom of Poland (1867–1918) / transl. J. Krajka. Lublin : Towarzystwo Nauki i Kultury "Libra", 2016. 288 p.